

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

2.1 Η εξέλιξη και η δομή του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων

Ο 20ός αιώνας ήταν για τη σύγχρονη Αθήνα ο αιώνας των μεγάλων μεταβολών. Στη διάρκεια του πρώτου μισού του αιώνα ο Δήμος της Αθήνας τριπλασίασε τον πληθυσμό του: από τους 175.500 κατοίκους περίπου, πλησίασε τους 555.500 το 1951. Η περίοδος 1900-1940 έχει σαφώς έναν εξαιρετικό δημογραφικό δυναμισμό, με υψηλότερους ρυθμούς αστικοποίησης $-2,82^1$ ήταν ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής για το διάστημα 1907-1940– απ' ό,τι στη μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1980 – οπότε ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής για τον Δήμο Αθηναίων (από το 1951 έως το 1981) ήταν 1,47. Φτάνοντας στο απόγειο του πληθυσμού του το 1981 με 885.700 κατοίκους, πραγματοποίησε αύξηση κατά 57% σε διάστημα τριάντα ετών. Το ίδιο διάστημα όμως, 1951-1981, είναι εντυπωσιακό ότι το πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών υπερδιπλασίασε τον πληθυσμό του. Η μείωση δηλαδή του ρυθμού αύξησης στο Δήμο κατά τα μεταπολεμικά χρόνια οφείλεται στο γεγονός ότι η αγροτική έξοδος κατευθυνόταν πλέον στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, όπου υπήρχε άφθονος χώρος και η αξία της γης ήταν πιο προσιτή. Συγχρόνως, η ανάπτυξη των μεταφορικών μέσων μετά τη δεκαετία του 1950 κάλυψε όχι μόνο τις ανάγκες της πόλης αλλά έδωσε και τη δυνατότητα της οριζόντιας εξάπλωσής της. Η αυξανόμενη μετανάστευση, λόγω της εκβιομηχάνισης που συντελέστηκε τη δεκαετία του 1950, αύξησε τις ανάγκες για υποδομές στα μέσα μαζικής μεταφοράς στην ευρύτερη περιοχή πρωτευούσης, με αποτέλεσμα τεράστιες αλλαγές στον χώρο.

Η συγγραφή της ιστορίας του πληθυσμού της πρωτεύουσας συνιστά ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Τα

1 .Την περίοδο 1901-1936 η Ρώμη γνωρίζει εξίσου ραγδαία δημογραφική ανάπτυξη, αφού ο πληθυσμός της τριπλασιάζεται: από 442.254 φτάνει τους 1.114.550 κατοίκους. Βλέπε Anne-Marie Seronde-Babonaux, *ό.π.*, σελ. 149. Το διάστημα 1900-1930 η Λισαβόνα είχε ετήσιο ρυθμό αύξησης 1,8%, κατόπιν σταθεροποιείται στο 1% μέχρι το 1960, οπότε οι μετανάστες αρχίζουν πλέον να συγκεντρώνονται στα προάστια, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της μητροπολιτικής Λισαβόνας. Βλέπε Teresa Rodrigues Veiga & Mario João Guardado Moreira, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the PhoenixTN, European Thematic Network on Health and Social Welfare Policies, 2004, σελ. 175.

δημοσιευμένα αποτελέσματα δεν μας προμηθεύουν με σίγουρα και επιβεβαιωμένα στοιχεία ούτε είναι μεταξύ τους συγκρίσιμα στο χρονικό διάστημα που μελετάμε. Η ελληνική πολιτεία αποφάσισε τον έλεγχο του πληθυσμού μετά την άφιξη των προσφύγων και προχώρησε όχι μόνο σε γενική απογραφή του πληθυσμού το 1928 με σύγχρονες μεθόδους αλλά και στην επιβολή της εφαρμογής του νόμου περί ληξιαρχικών πράξεων το 1925. Όμως, η ανασύσταση -μέσω των ληξιαρχικών πράξεων- των οικογενειών που ζούσαν στην Αθήνα τον 20ό αιώνα είναι αδύνατη αφού οι μισοί σύζυγοι που παντρεύτηκαν στην πρωτεύουσα είχαν γεννηθεί αλλού. Άρα είμαστε αναγκασμένοι να συνδυάσουμε τη μελέτη διαφορετικών πηγών, προσπαθώντας να συλλάβουμε τα διαφορετικά στοιχεία της αστικής δημογραφίας.

Τα συνολικά μεγέθη μέσα από τις απογραφές

Η αρχή του 20ού αιώνα βρήκε την Αθήνα με τόσο υψηλό ρυθμό αστικοποίησης, ώστε κατά την πρώτη μόνο εικοσαετία του ο πληθυσμός της διπλασιάστηκε².

Κατά την απογραφήν του 1920 εις τον πληθυσμόν της πόλεως περιελήφθησαν και αι εις την στρατιωτικήν δύναμιν αυτής ανήκουσαι στρατιωτικάί μονάδες, αίτινες απεγράφησαν εν Μ. Ασία. Η παρατηρουμένη εν τούτοις σοβαρά αύξησις αποδοτέα εν μέρει και εις τους εκ του πολέμου πρόσφυγας, ως και εις την εξαιρετικήν εσωτερικήν μετανάστευσιν προς την πρωτεύουσαν λόγω ακριβώς της εμπολέμου καταστάσεως³.

Αμέσως μετά, η νέα διόγκωση κατά τη δεκαετία του 1920 (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω) αποδίδεται τόσο στην άφιξη των προσφύγων όσο και στην εσωτερική μετανάστευση που δεν σταμάτησε μέχρι τον Πόλεμο, και ξανάρχισε μετά την απελευθέρωση από τη γερμανική κατοχή, αλλά με ηπιότερο ρυθμό προς τον Δήμο Αθηναίων. Η μέση ετήσια αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας την περίοδο 1907-1960 ήταν 2,05 και επέφερε συνολική αύξηση κατά 358%, ενώ αντίστοιχα για τον πληθυσμό της Ελλάδας ήταν 1,9% και η αύξηση άγγιξε το 319%, αύξηση όμως που επιτεύχθηκε χάρη στις συνεχείς προσαρτήσεις. Η δεκαετία του 1960 είχε εξαιρετικό ρυθμό μέσης ετήσιας αύξησης πληθυσμού, από το 1980 ωστόσο άρχισε μια διαρκής μείωση, εξαιτίας της ανακοπής του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Περιφέρεια Πρωτευούσης, φαινόμενο που σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπως στη Λισαβόνα, είχε αρχίσει μερικές δεκαετίες νωρίτερα.

2 Συγκριτικά, ο πληθυσμός της Ρώμης αυξήθηκε κατά 50% περίπου, αφού από 442.254 το 1901 έφτασε τις 656.266 το 1921 και η Λισαβόνα αυξήθηκε κατά 38% με 1,8% ετήσιο ρυθμό και πέρασε από τους 351.210 στους 484.664 κατοίκους την ίδια εικοσαετία. Teresa Rodrigues Veiga, ό.π., σελ. 172-175 και Anne Marie Seronde-Babonaux, ό.π., σελ. 149.

3 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά Πληροφορία», σ. 278 και εξής.

Η Εσωτερική Υπηρεσία του Δήμου Αθηναίων, σύμφωνα με τον Οργανισμό που είχε ψηφιστεί από το Δημοτικό Συμβούλιο το 1926, διέθετε το *Τμήμα Δημοτικής Καταστάσεως*, αρμοδιότητα του οποίου ήταν, ανάμεσα σε άλλες, και η εποπτεία του *Γραφείου Στατιστικής και Πληροφοριών*. Το Γραφείο αυτό:

συντάσσει στατιστικούς πίνακας της αυξομειώσεως και κινήσεως του πληθυσμού, της δημόσιας υγιεινής, θνησιμότητας, εκπαιδεύσεως, οικονομικής και κοινωνικής καταστάσεως των κατοίκων, υδρεύσεως, φωτισμού, οδοποιίας, κλιματολογικής στατιστικής, κινήσεως του δημοτικού θεάτρου, δημοτικών φόρων, αγορών, σφαγείων κ.λπ. Εκδίδει τα υπό του Νόμου περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων οριζόμενα βιβλιάρια, καθοδηγεί τους προσερχομένους εις το Δημαρχείον δι' υποθέσεις των και συντάσσει τας σχετικές αιτήσεις των εκ τούτων τυγχανόντων απόρων⁴.

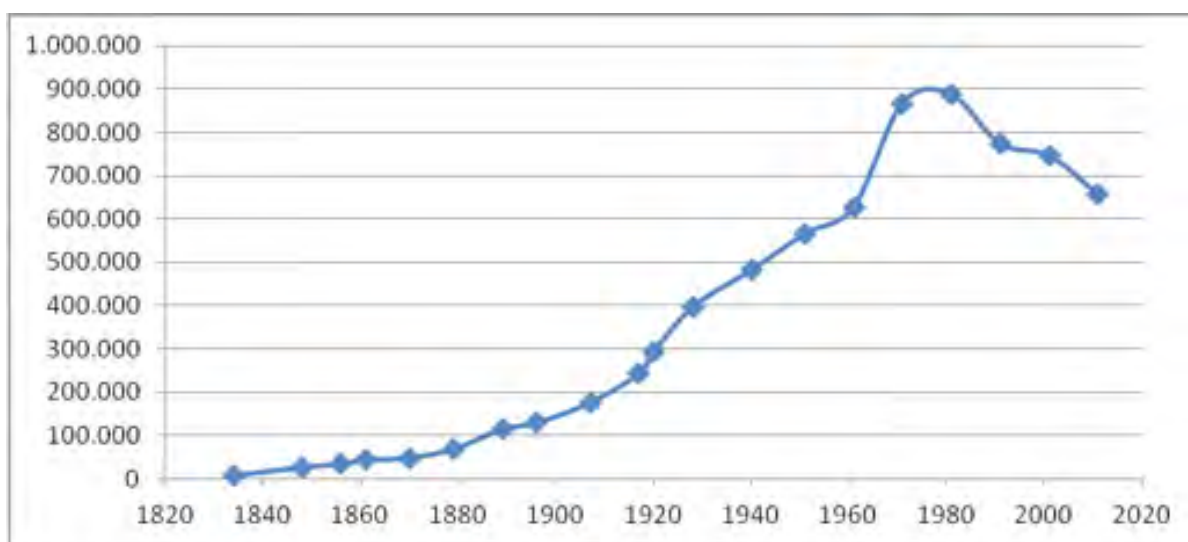
Πίνακας 13 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1896-2011		
ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ
1896	128.735	
1907	175.430	2,79
1917	242.477	3,21
1920	292.831	6,27
1928	395.892	3,74
1940	481.225	1,62
1951	565.084	1,46
1961	627.564	1,05
1971	867.023	3,20
1981	885.737	0,21
1991	772.072	-1,37
2001	745.514	-0,35

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού ετών 1896-2011 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια για το 1917.

4 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Β, Θεόδωρος Βελλανίτης, σελ. 217.

Ωστόσο δεν υπάρχει ίχνος αυτής της υπηρεσίας ή αυτού του αρχείου στον Δήμο και κανείς δεν γνωρίζει μέχρι πότε λειτούργησε και σε ποιο βαθμό. Η μόνη βιβλιογραφική αναφορά που συναντήσαμε για την προπολεμική περίοδο είναι εκείνη του γιατρού Τρύφωνα Ανδριανάκου, ο οποίος δηλώνει ότι χάρη σ' αυτή την υπηρεσία, που λειτούργουσε ήδη από το 1914, κατάφερε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα στοιχεία για το έργο του *Μαιευτική και γυναικολογία* το 1925⁵. Άρα, καθώς φαίνεται, η στατιστική υπηρεσία του Δήμου, που δημιουργήθηκε παράλληλα με τη Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, λειτούργησε τουλάχιστον για δέκα χρόνια, και δεν φαίνεται πιθανό να σταμάτησε τη λειτουργία της αμέσως μετά, όταν δηλαδή είχε αρχίσει στον Δήμο η προσπάθεια συστηματικής καταγραφής των δημογραφικών συμβάντων. Το σχετικό αρχειακό υλικό μπορεί φυσικά να εντοπιστεί, μόνον όταν και εφόσον ταξινομηθεί το αρχείο του Δήμου.

Διάγραμμα 1 Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων, 1834-2011

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

Η σύνθεση κατά φύλο και ηλικία

Η καταγραφή πληθυσμού ανά φύλο και η αναλογία των δύο φύλων αναδεικνύουν τη μεγάλη αλλαγή στη σύνθεση των κατοίκων της πρωτεύουσας: η σαφέστατη αριθμητική υπεροχή των ανδρών υποχώρησε, και σταδιακά ανέλαβαν την πρωτοκαθεδρία οι γυναίκες. Ενώ το 1907 στους 115 άνδρες αναλογούσαν 100 γυναίκες, το 1961 στους 90 άνδρες αντιστοιχούσαν 100 γυναίκες. Μολονότι από το 1907 έως το 1920 η

5 Βλέπε Τρύφωνα Ανδριανάκου, *Μαιευτική και Γυναικολογία*, τύποις Π. Δ. Σακκελαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 163-164.

υπερατλαντική μετανάστευση, στην οποία μετείχε κυρίως ανδρικός πληθυσμός, έφτασε στο αποκορύφωμά της, η ανδρική πλειονότητα διατηρήθηκε στην πρωτεύουσα, γεγονός που σημαίνει ότι η εσωτερική μετανάστευση συνεχίστηκε, και ήταν, όπως και η εξωτερική μετανάστευση, ανδρική κυρίως υπόθεση. Η μείωση της διαφοράς που εμφανίστηκε το 1928 οφείλεται κυρίως στο κύμα των Μικρασιατών προσφύγων, στο οποίο, σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1928, υπερείχε ο γυναικείος πληθυσμός. Την επόμενη σημαντική μείωση του ανδρικού πληθυσμού, που καταγράφηκε το 1951, και είχε ως αποτέλεσμα την αντιστροφή της τάσης, διαμόρφωσαν πρώτον το νέο μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Γερμανία, δεύτερον οι πολεμικές απώλειες από την Κατοχή και τον Εμφύλιο, και τέλος η μείωση της θνησιμότητας, κυρίως των γυναικών⁶.

Πίνακας 14 Σύνθεση πληθυσμού Δήμου Αθηναίων ανά φύλο και δείκτης αναλογίας των φύλων από 1907 έως 1961

ΕΤΟΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ		ΘΗΛΕΙΣ		ΣΥΝΟΛΟ		ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	ΑΡΙΘΜΟΙ	%	
1907	93.984	54	81.446	46	175.430	100	115,39
1920	164.050	56	128.941	44	292.991	100	127,29
1928	198.871	51	193.910	49	392.781	100	102,56
1940	239.689	50	241.536	50	481.225	100	99,23
1951	267.577	47	297.507	53	565.084	100	89,94
1961	297.713	47	329.851	53	627.564	100	90,25

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού αντίστοιχων ετών.

6 Γεώργιος Σιάμπος, *Η δημογραφική εξέλιξι της Ελλάδος, 1821-1985*, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973, σελ. 70.

Η ηλικιακή και κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας την περίοδο 1900-1960 είναι γνωστή, με βάση τα δημοσιευμένα αποτελέσματα, παρά μόνον για την περίοδο του Μεσοπολέμου, και όχι βεβαίως της απογραφής του 1940, για την οποία δεν γνωρίζουμε παρά μόνο τον αριθμό των ανδρών και των γυναικών. Στην μεταπολεμική περίοδο, οι μόνες πληροφορίες για την σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού βρίσκονται στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1961 αλλά σε ομάδες ηλικιών ανόμοιες και μη συγκρίσιμες με αυτές των προηγούμενων απογραφών. Προσπαθήσαμε, παρότι η κατασκευή δεν είναι σύμφωνη με τα συνήθη πρότυπα, να αποτυπώσουμε την εικόνα του πληθυσμού του 1961 με ένα αντίστοιχο διάγραμμα πυραμίδας ηλικιών, ώστε να αναδειχτούν οι αλλαγές που συντελέστηκαν στον αθηναϊκό πληθυσμό στο διάστημα των πενήντα περίπου χρόνων.

Το 1907 και το 1920 η ανδρική αριθμητική υπεροχή⁷ ήταν προϊόν της ύπαρξης στρατώνων (όπως στο Ρουφ), της νεανικής ανδρικής μετανάστευσης, αλλά ίσως και της υποκαταγραφής των γυναικών. Πάντως, είναι προφανές ότι η υπεροχή οφείλεται στους άγαμους και μάλιστα άνω των 15 ετών, αφού η βάση της πυραμίδας ήταν ισορροπημένη ανάμεσα στα δύο φύλα. Η μικρή αυτή βάση της πυραμίδας του 1907 αλλά και του 1920 παραπέμπει ευθέως στην υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα στην πρωτεύουσα. Τα άρρενα άτομα της ηλικιακής ομάδας των 0-14 ετών το 1907, τα ξαναβρίσκουμε το 1928 στην ομάδα των 20-34 ετών, σαφώς διογκωμένη χάρη στη μετανάστευση, αλλά όχι όσο θα περίμενε κανείς, ιδίως στις ηλικίες 25-34, λόγω της θνησιμότητας στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Τέλος, η κατανομή στις προχωρημένες ηλικιακά ομάδες το 1928 υποδεικνύει τη σταδιακή μείωση της γενικής θνησιμότητας από τις αρχές του 20ού αιώνα.

Μέχρι τη δεκαετία του 1920 η Αθήνα ήταν τόπος προορισμού των νέων ανδρών από την επαρχία, όπως φαίνεται και από το σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό των άγαμων ανδρών στην Αθήνα σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η κατάσταση άλλαξε με την άφιξη των προσφύγων, που αποτελούνταν κυρίως από χήρες και παιδιά, ενισχύοντας έτσι το γυναικείο ποσοστό στον Δήμο, εξισορροπώντας σχεδόν την πυραμίδα ηλικιών του 1928 και διευρύνοντας σχετικά τη βάση της. Στη μεταπολεμική όμως περίοδο η ισορροπία χάθηκε, η σχέση αναστράφηκε και η αριθμητική υπεροχή των γυναικών, μετά τη δεκαετή εμπόλεμη κατάσταση της χώρας με θύματα κυρίως άνδρες, και την έναρξη της εξωτερικής μετανάστευσης, ήταν έντονη. Η μικρή βάση της πυραμίδας του 1961 οφείλεται στις μειωμένες γεννήσεις, εξαιτίας

7 Το ίδιο παρατηρείται στη Ρώμη από το 1871 έως το 1931, εξαιτίας της ανδρικής μετανάστευσης, Anne Marie Seronde-Babonau, ό.π., σελ. 151.

είτε του Εμφυλίου είτε της ανδρικής μετανάστευσης. Η διατήρηση της στενής βάσης στην πυραμίδα υποδηλώνει και τη διατήρηση της γεννητικότητας σε χαμηλά επίπεδα, που αποτελεί μεταπολεμικό χαρακτηριστικό της ελληνικής δημογραφίας.

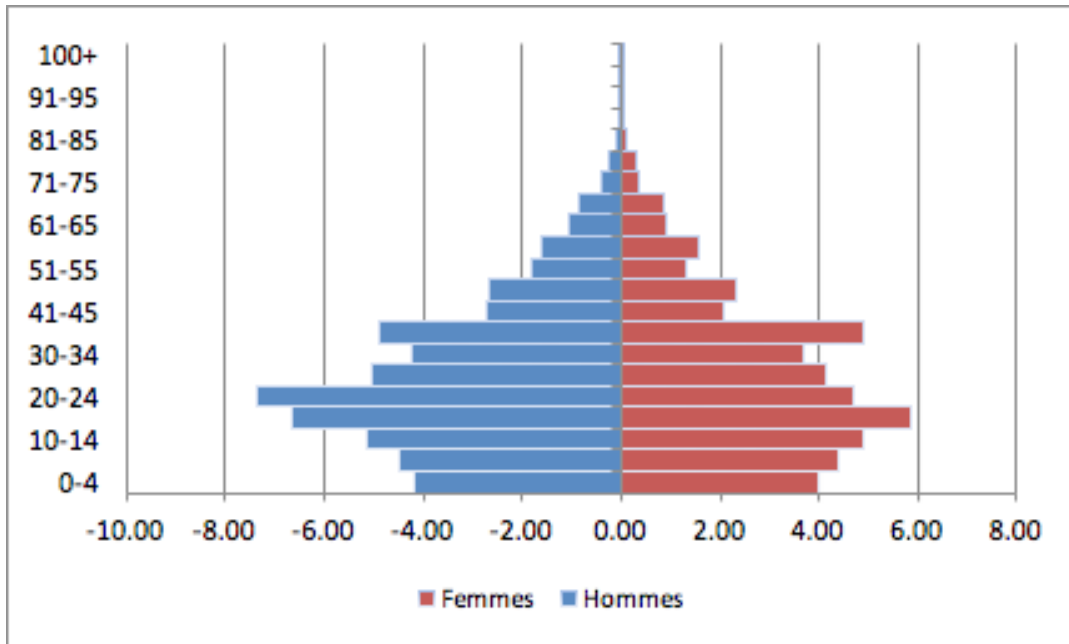
Η κατανομή των μεγάλων ηλικιακών ομάδων αναδεικνύει μια προϊούσα διαδικασία γήρανσης στη δομή του αθηναϊκού πληθυσμού. Η αναλογία των νέων βαθμιαία συρρικνώνεται από το 27% (όταν στη Λισαβόνα και τη Ρώμη είναι γύρω στο 35%) στο 17%, και η γήρανση του πληθυσμού ήταν πια έκδηλη το 1961, καθώς πραγματοποιούνταν παράλληλα με την αύξηση του ενήλικου πληθυσμού. Η κατανομή ανάμεσα στις τρεις μεγάλες ομάδες ηλικιών, 27-17% νέοι, 70-75% ενήλικες και 3-8% ηλικιωμένοι, συνιστά απόδειξη έλλειψης δημογραφικού δυναμισμού.

Πίνακας 15 Κατανομή του αθηναϊκού πληθυσμού σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες, 1907-1961

ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ	1907	1920	1928	1961
0-14	27	23	24	17
15-64	70	72	71	75
65+	3	4	5	8
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

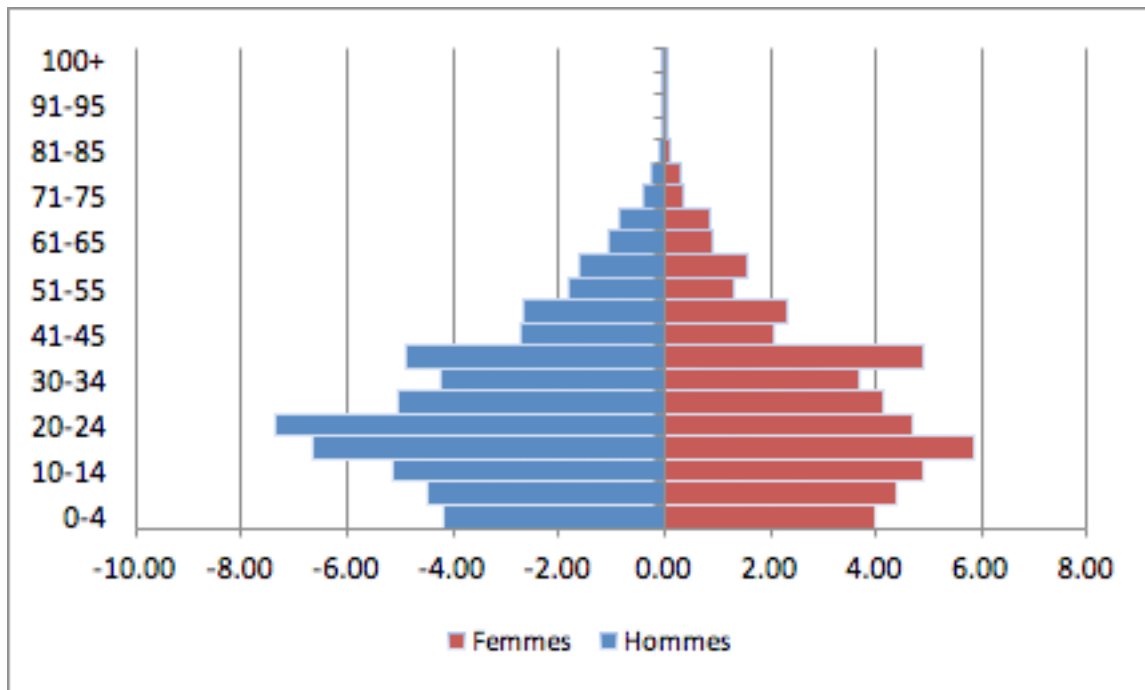
Πηγή: Απογραφές πληθυσμού αντίστοιχων ετών.

Διάγραμμα 2 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1907

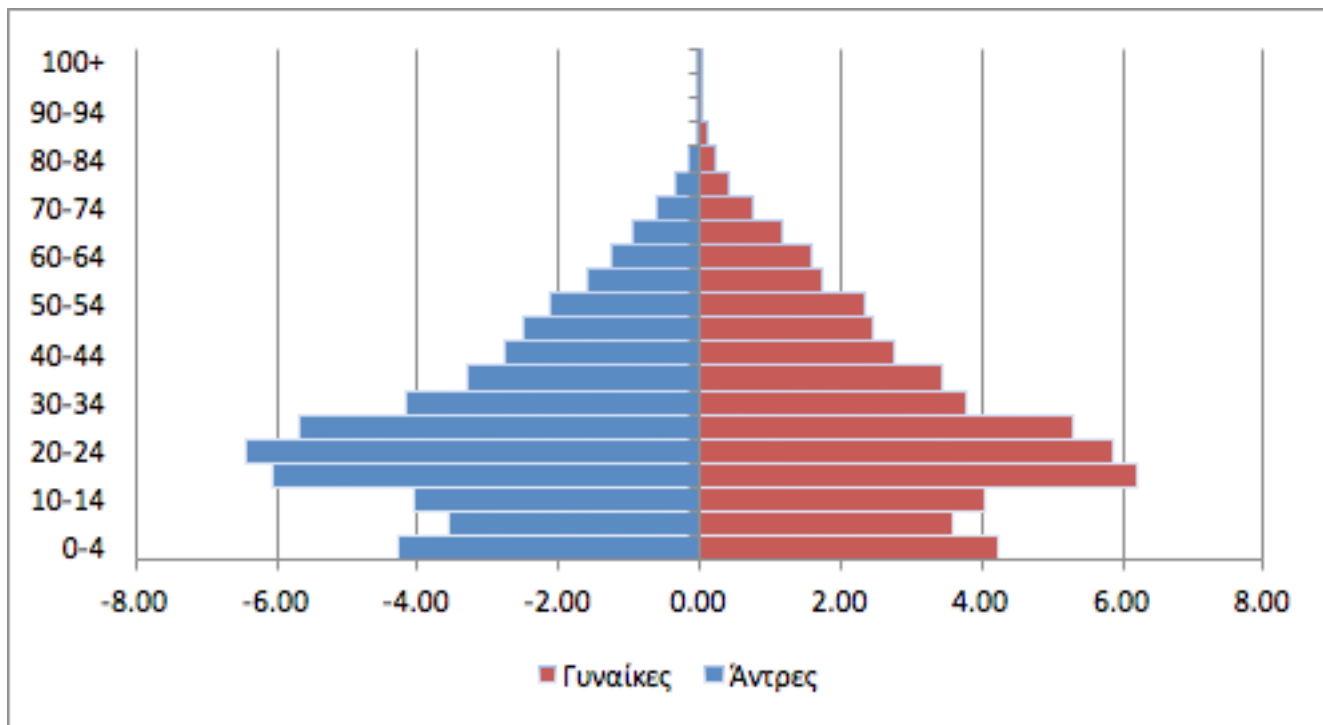
Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1920.

Διάγραμμα 3 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1920

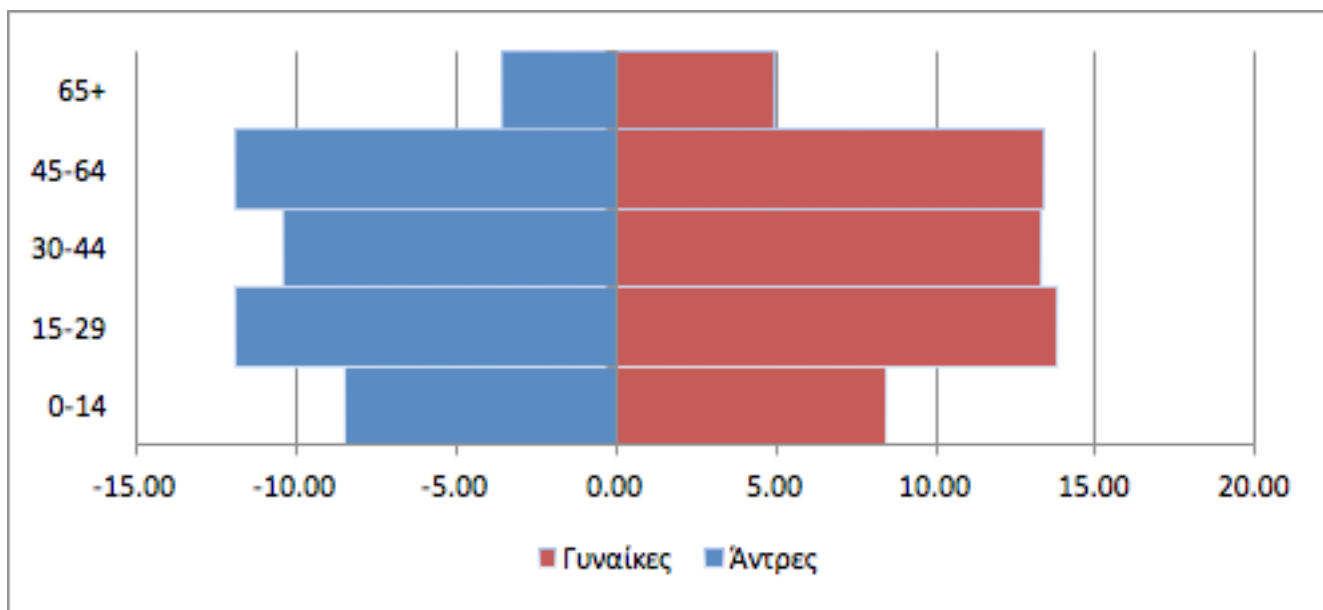
Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907.

Διάγραμμα 4 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1928

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1928.

Διάγραμμα 5 Πυραμίδα ηλικιών, Δήμος Αθηναίων, 1961

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Γεννητικότητα-θνησιμότητα: σε αναζήτηση του φυσικού πλεονάσματος⁸

Όπως είδαμε πιο πάνω, η ηλικιακή σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού επηρεάστηκε έντονα από τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα των κατοίκων της πρωτεύουσας. Το Ληξιαρχείο Αθηνών διαθέτει μια σχεδόν πλήρη σειρά⁹ ληξιαρχικών πράξεων θανάτου από το 1859 έως σήμερα, που επιτρέπει να μελετήσουμε τη θνησιμότητα στην πρωτεύουσα. Εδώ όμως θα περιοριστούμε στα συνολικά δεδομένα, αφού το ευρύτερο ζήτημα της δημόσιας υγείας στην Αθήνα αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης. Σε αντίθεση με τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, οι πράξεις γεννήσεως του αρχείου του Ληξιαρχείου μέχρι το 1924 είναι ελλιπέστατες και δεν συγκροτούν σειρά. Επιπλέον δεν δόθηκε καμία δυνατότητα αποδελτίωσης των ληξιαρχικών πράξεων γεννήσεων από την προϊσταμένη αρχή, διότι θεωρήθηκε ότι αυτές περιέχουν προσωπικά δεδομένα, όπως τα νόθα παιδιά και οι υιοθεσίες, και ως εκ τούτου μας επιτράπηκε μόνο να καταμετρήσουμε το κατ' έτος σύνολο. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατη η σε βάθος ανάλυση της γεννητικότητας. Και πάλι, λοιπόν, η μελέτη του Τρύφωνα Ανδριανάκου έρχεται να καλύψει το κενό, χωρίς όμως δυνατότητα διασταύρωσης των στοιχείων που παραθέτει.

Την περίοδο 1912-1923, που καλύπτει ο Ανδριανάκος, και με βάση τα στοιχεία της πρώτης πενταετίας, η γεννητικότητα στην πρωτεύουσα δείχνει να ήταν μικρότερη από 15‰: ωστόσο, δεν είναι δυνατόν η Αθήνα των 200.000 κατοίκων το 1912 να είχε τον ίδιο σχεδόν αριθμό γεννήσεων με την Αθήνα του 1885 των 100.000 κατοίκων¹⁰. Στη δεύτερη πενταετία, το ποσοστό φαίνεται να κυμάνθηκε γύρω στο 20‰ και αυτό το αποδέχτηκε και ο Τρύφων Ανδριανάκος ως το πλησιέστερο στην πραγματικότητα¹¹ για τον Δήμο. Αυτό το ποσοστό πλησίαζε το αντίστοιχο καταγεγραμμένο σε εθνικό επίπεδο, αλλά ο Β. Βαλαώρας¹² το διόρθωσε, θεωρώντας το κατά μεγάλο βαθμό προβληματικό, και επανεκτίμησε τη γεννητικότητα στη χώρα στο 31,4‰. Όπως και να έχει, το ποσοστό που προκύπτει από τις αρχειακές πηγές

8 Για τις γεννήσεις στην πρωτεύουσα βλέπε Eugenia Bournova & Maurice Garden «Naître à Athènes pendant la première moitié du XXe siècle. Démographie et institutions», στο *Annales de Démographie Historique*, τχ. 127/1 (2014): *Lenfant illégitime et ses parents*, σελ. 209-230.

9 Ωστόσο, έχει επισημανθεί ότι για διάφορες χρονιές υπάρχει υποκαταγραφή ή κάποιοι τόμοι έχουν καταστραφεί ή αφαιρεθεί από το αρχείο, βλ. Myrto Dimitropoulou, ό.π.

10 Βλ. Maurice Garden & Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 43 (Δεκέμβριος 2005), σελ. 373-396.

11 Τρύφων Ανδριανάκος, ό. π., σ 173.

12 Βασίλειος Βαλαώρας, «Δημογραφική ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος (1860-1965)», *Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών επιστημών*, τχ. 1-2 (1959) και Vasilios G. Valaoras, «A Reconstruction of the demographic history of modern Greece», *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, τόμ. XXXVIII, αρ. 2 (1960), σελ. 114-139. Βλέπε και Σωκράτης Πετμεζάς, «Η Δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας 'Δημογραφικής Μετάβασης' και η Υπερατλαντική Μετανάστευση (1900-1924)», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, (επιμ.) Χ. Χατζηιωσήφ, τομ.α1, Αθήνα 1999, σελ.41-51

θεωρείται δύσκολα αποδεκτό για έναν νεανικό πληθυσμό, όπως αυτός της πρωτεύουσας, που την περίοδο μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο μάλλον κυμάνθηκε γύρω στο 30%. Αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1950, που η τήρηση των ληξιαρχικών εγγράφων είχε πια συστηματοποιηθεί, η γεννητικότητα ήταν επίσης γύρω στο 30%, ποσοστό το οποίο είναι ίσως και αποτέλεσμα του baby-boom που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο. Πάντως είναι σχεδόν διπλάσιο από εκείνο στο Παρίσι¹³ το 1960 ή στην Αγγλία αλλά το ίδιο με την Πολωνία και την Γιουγκοσλαβία¹⁴.

Πίνακας 16 1920-1960. Γεννητικότητα και θνησιμότητα στην Ελλάδα

ΕΤΗ	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣΑ	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΘΕΙΣΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΙΣΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΘΕΙΣΑ
1920-24	20,2	31,4	15,6	21,2
1925-29	29,3	32,4	16,3	17,4
1930-34	30,0	30,4	16,6	16,6
1935-39	26,5	27,6	14,4	14,6
1950-54	19,4	21,1	7,2	10,0
1955-59	19,4	19,9	7,4	9,5

Πηγή: Βασίλειος Βαλαώρας, *Δημογραφική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος (1860-1965)*, Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, τχ. 1-2 (1959), σελ. 26.

Ας σημειωθεί ότι η γέννηση ήταν ένα συμβάν που ακόμα σ' όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα λάμβανε χώρα συνήθως στο σπίτι της μητέρας. Εξάλλου τα υπάρχοντα μαιευτήρια δεν κάλυπταν τις ανάγκες της πρωτεύουσας και απευθύνονταν κυρίως σε άπορες γυναίκες. Το *Δημόσιο Μαιευτήριο* από το 1908 βρισκόταν στην οδό Ακαδημίας 32, ανήκε στις υπηρεσίες του Πανεπιστημίου Αθηνών από

13 Jean-Luc Pinol & Maurice Garden, *Atlas des Parisiens. De la Révolution à nos jours*, Parigramme, Παρίσι 2009, σελ. 54

14 E. A. Wrigley, *Societe et population*, Hachette, Παρίσι 1969, σελ. 194-222.

την ίδρυσή του και διευθυνόταν από τον καθηγητή της χειρουργικής του ΕΚΠΑ, συνεπικουρούμενο από έναν επιμελητή ιατρό και μια μαία. Μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο διέθετε 100 κρεβάτια και εκεί εκπαιδούνταν οι μαίες. Το *Δημοτικό Μαιευτήριο* άρχισε να λειτουργεί τον Μάρτιο του 1905:

[για] την προστασία και κατ' επιστημονικόν τρόπο επίβλεψη και παρακολούθηση των επιτόκων, απόρων μητέρων. Η έναρξη της λειτουργίας του έγινε σε ιδιωτική οικία ειδικώς μισθωθείσα [...], επί της οδού Κριεζώτου αρ. 5, ανηκούσης στον Ιωάννη Σούλτσε¹⁵.

Για πολλά χρόνια διέθετε μόνο μερικά κρεβάτια, έναν γιατρό, έναν βοηθό και δύο μαίες. Πάντα στις αρχές του αιώνα και σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ν. Ιγγλέση του 1910:

Υπάρχουσι και έτεροι ιδιωτικά κλινικά μαιευτικά ένθα γίνονται δεκταί επίτοκοι και επί πληρωμή μεταξύ των οποίων: Μαιευτική κλινική Αγγ. Μωρέττη (Γλάδστωνος 4), Μαιευτική κλινική Αλεξ. Θεοφιλάκη (Πλατεία Μοναστηρακίου) κ.λπ.

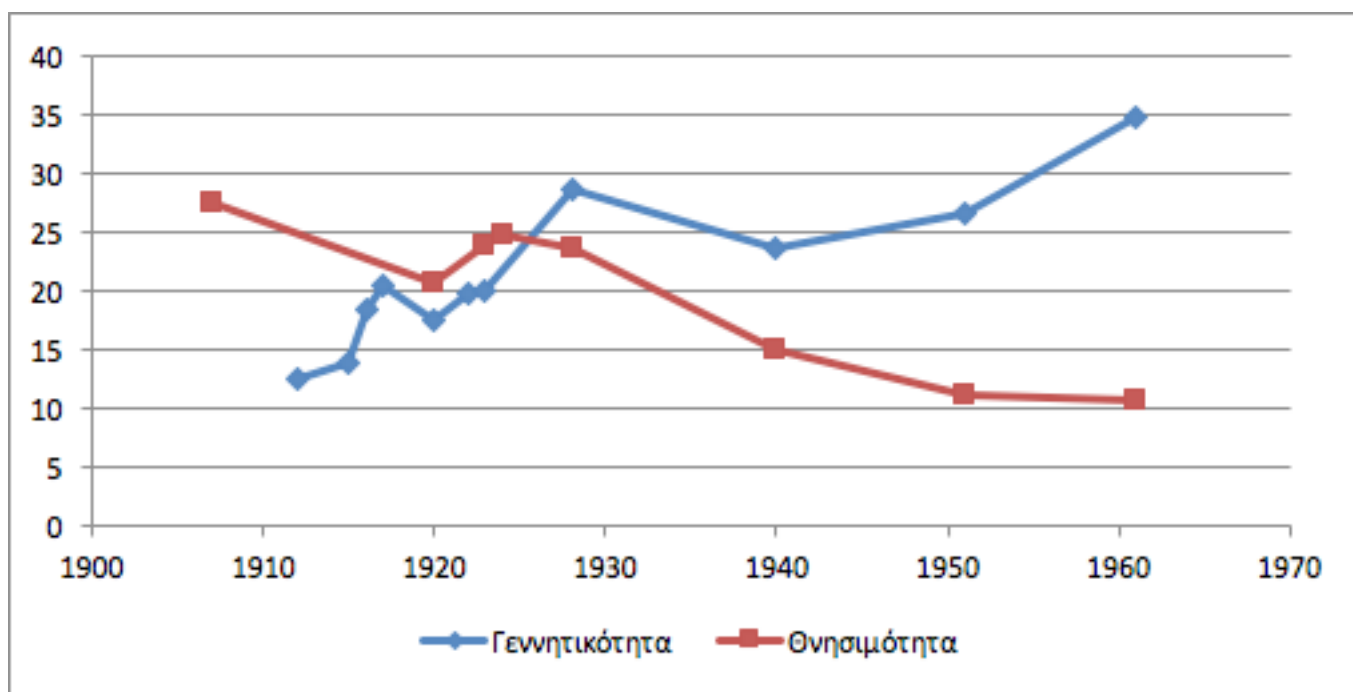
Στο μεταξύ οι μαιευτικές κλινικές πλήθαιναν, αλλά σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τέσσερις στις πέντε Αθηναίες γεννούσαν στο σπίτι, με τη βοήθεια συνήθως μια εμπειρικής μαίας. Στη δεκαετία του 1950 πλέον, στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, η παρουσία του γιατρού ήταν ο κανόνας στον τοκετό.

Από τη δεκαετία του 1930, όμως, δημιουργήθηκαν στην πρωτεύουσα σύγχρονα μαιευτήρια, με προεξάρχον το «Μαρίκα Ηλιάδη»-στα ιδρύματα αυτά, σταδιακά, και ιδίως μετά τον Πόλεμο, προσέρχονταν οι επίτοκες, εγκαταλείποντας την παλιά συνήθεια να γεννούν στον τόπο κατοικίας τους. Αυτή η αλλαγή νοοτροπίας επηρέασε αυξητικά τις καταγραφές των γεννήσεων στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων, καθώς τα περισσότερα μαιευτήρια συγκεντρώνονταν εντός των ορίων του Δήμου. Ωστόσο, μετά τη δημιουργία των μεγάλων ιδιωτικών μαιευτηρίων στην Περιφέρεια Πρωτευούσης –εκτός των ορίων του Δήμου–, όπου καταγράφονται οι γεννήσεις από όλο το Λεκανοπέδιο Αττικής, η μελέτη της γεννητικότητας στο επίπεδο του Δήμου Αθηναίων, συσκοτίζεται ακόμη περισσότερο. Στον πίνακα 19 φαίνεται καθαρά η επίδραση του δικτύου των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της πρωτεύουσας το 1958 στη συγκέντρωση πληθυσμού, ο οποίος χρησιμοποιούσε ολοένα και περισσότερο το νοσοκομείο ή την κλινική. Τόσο οι επίτοκες όσο και ασθενείς αναζητούσαν να νοσηλευτούν σε ένα αθηναϊκό νοσοκομείο ή κλινική

15 Δημητρίου Αλεξ. Γέροντα, .ό.π., σελ. 298.

ελπίζοντας να θεραπευτούν, κάτι που δεν ήταν πάντα εφικτό. Πάντως, στα μαιευτήρια οι γεννήσεις των μη μόνιμων κατοίκων στην πρωτεύουσα ήταν υπερδιπλάσιες από αυτές των Αθηναίων. Από την άλλη, το 26,25% όσων πέθαιναν στην Αθήνα είχαν μάλλον έρθει από αλλού για θεραπεία σε κάποιο νοσοκομείο ή κλινική, παρότι το νοσοκομειακό περιβάλλον διατηρούσε το αρνητικό φορτίο του: σε «ιδιωτική κατοικία» καταγράφεται ακόμα το 43% των θανάτων της Περιφέρειας Πρωτευούσης το 1958¹⁶.

Διάγραμμα 6 Εξέλιξη της γεννητικότητας και της θνησιμότητας στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1961

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως και θανάτου Δήμου Αθηναίων 1907-1961, Απογραφές πληθυσμού 1907-1961 και Τρύφων Ανδριανάκος, ό.π., σελ. 169 και 171

Η θνησιμότητα ακολούθησε πτωτική τάση σε όλη την περίοδο 1860-1960, με σαφέστατη μείωση μετά τη δεκαετία του 1930. Μέχρι τη δεκαετία του 1920, όμως, ο απολογισμός ήταν δραματικός: η πρωτεύουσα είχε τέτοιο πλεόνασμα θανάτων που μοναδικός λόγος αύξησης του πληθυσμού της ήταν η έλευση των μεταναστών. Ο μεγάλος υπεύθυνος για το τραγικό αυτό αθηναϊκό χαρακτηριστικό ήταν η βρεφική θνησιμότητα, που αποτελούσε το ¼ των ετήσιων θανάτων.

16 Το 2004 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 31,6%.

Μόνες εξαιρέσεις, σύμφωνα με τα δεδομένα του Τρύφωνα Ανδριανάκου, σ' αυτή την πρώιμη περίοδο, το 1918 και το 1922-1923, οπότε οι θάνατοι αρρένων μεγαλύτερων του ενός έτους ήταν περισσότεροι από άλλες χρονιές. Το μεν 1918 ο αριθμός των θανάτων ανήλθε λόγω των θυμάτων –κυρίως άνδρες– της επιδημίας ισπανικής γρίπης, ενώ τις χρονιές 1922-1923 ήταν αυξημένος λόγω της βεβαρημένης υγείας των στρατιωτών και προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Όλη την εμπόλεμη δεκαετία 1914-1923, οι θάνατοι των γυναικών αντιπροσώπευαν το 80% των θανάτων των ανδρών. Η μείωση που καταγράφηκε το 1923 οφειλόταν μάλλον σε υποκαταγραφή της βρεφικής θνησιμότητας, διότι δεν μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά μια ξαφνική μείωσή της στο 166%¹⁷. Μέχρι τη δεκαετία του 1930, οπότε βελτιώθηκαν οι υποδομές και η δημόσια υγεία, η Αθήνα παρέμενε μια πόλη που σκότωνε τα παιδιά της, με ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας γύρω στο 250%. Συγχρόνως δεν φαίνεται να υπήρχε σοβαρή μείωση της γενικής θνησιμότητας από τις αρχές του αιώνα¹⁸, που κυμαινόταν γύρω στο 25% όσο δηλαδή και στις βιομηχανικές πόλεις της Γερμανίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹⁹.

Τα ποσοστά αυτά, που προκύπτουν από τη μελέτη του Ανδριανάκου, είναι σαφώς ανώτερα απ' όσα βρίσκουμε στις δημοσιεύσεις της Στατιστικής της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, που υπολόγιζε τη βρεφική θνησιμότητα στη χώρα το 1922 μόνο στο 112,6%, ενώ συγχρόνως εκτιμούσε ότι οι θάνατοι των παιδιών κάτω των πέντε ετών κάλυπταν το 30% του συνολικού αριθμού των θανάτων. Λίγο πιο υψηλό ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας, 127,4%, υπολόγιζε η Στατιστική της φυσικής κίνησης το 1934, όταν πια είχαν βελτιωθεί τόσο η καταγραφή και η συγκέντρωση των δεδομένων όσο και η δημόσια υγεία, εμφανίζοντας τη γενική θνησιμότητα στις πόλεις στο 16,27%, αρκετά μεγαλύτερη απ' ό,τι στην ύπαιθρο (14,5%). Και πάλι όμως οι θάνατοι των παιδιών μέχρι πέντε ετών ήταν αναλογικά περισσότεροι από το 1922, αφού έφταναν το 36,84% των συνολικών. Τα ποσοστά αυτά δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά μόνο με την υποκαταγραφή και την προβληματική αναγραφή της ηλικίας των βρεφών, καθώς δεν είναι σαφές πού καταγραφόταν ένα βρέφος έντεκα ή δώδεκα μηνών – πιθανότατα εντασσόταν τότε στην κατηγορία των κάτω του ενός έτους και τότε στην κατηγορία ενός έτους. Η ηλικία σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι πράγματι πολύ σχετικό μέγεθος. Η μείωση όμως της θνησιμότητας στην Αθήνα ήταν ραγδαία: από 23,7% το 1928, μόλις έξι χρόνια αργότερα, το 1934 φτάνει το 19,77%, πριν να προσγειωθεί, στις παραμονές του Πολέμου, στο 15%.

17 Το ποσοστό αυτό βρεφικής θνησιμότητας είναι ωστόσο πολύ υψηλό αν λάβουμε υπόψη μας ότι είναι ισότιμο με αυτό πολλών βρετανικών πόλεων τη δεκαετία του 1880, Mark E. McGovern, *Progress and the Lack of Progress in Addressing Infant Health and Infant Health Inequalities in Ireland during the 20th Century*, Forthcoming in the *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, May 2016 Handle : [RePEc:qub:wpaper:1605](https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1605) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

18 Κων/νος Σάββας, «Η θνητότης των δώδεκα μειζόνων πόλεων της Παλαιάς Ελλάδος», *Υγειονομικόν Δελτίον Ιατροσυνοεδρίου*, τχ. 2, 1917, σελ 161-190.

19 E. A. Wrigley, *ό.π.*, σελ 176.

Πίνακας 17 Δημογραφική εξέλιξη του Δήμου Αθηναίων τον 20ό αιώνα

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΓΑΜΟΙ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ	ΓΑΜΗΛΙΟΤΗΤΑ	ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ
1907	167.579	367	125	4.623	2,2	0,7	27,6
1920	292.982	362	407	6.097	1,2	1,4	20,8
1923	385.062	499	590	9.191	1,3	1,5	23,8
1924	373.807	500	555	9.221	1,3	1,5	24,7
1928	392.781	11.227	2.475	9.319	28,6	6,3	23,7
1940	481.225	11.405	4.169	7.213	23,7	8,7	15,0
1951	555.500	14.816	6.515	6.200	26,7	11,7	11,2
1961	627.600	21.750	8.371	6.856	34,7	13,3	10,7
1971	867.000	39.034	9.329	5.264	45,0	10,8	6,1
1981	885.700	27.900	8.073	4.557	31,5	9,1	5,1
1991	772.072	15.551	5.586	3.913	20,1	7,2	5,1
2001	745.514	14.325	3.554	6.927	19,2	4,8	9,3

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907-2001 και ληξιαρχείο Δήμου Αθηναίων.

Η μείωση αυτή προήλθε από τη βελτίωση της δημόσιας υγείας στην πρωτεύουσα, χάρη στην ανάπτυξη φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και νοσοκομείων με ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, που ανέκοψε την έξαρση της θνησιμότητας λόγω της άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων αλλά και μείωσε τα υψηλά

ποσοστά που χαρακτήριζαν μέχρι τότε την πρωτεύουσα. Έκτοτε και παρά την εμπόλεμη δεκαετία του 1940²⁰, η θνησιμότητα συνεχίζει την καθοδική της πορεία. Αποτέλεσμα αυτής της πορείας είναι η διαφοροποίηση που παρουσιάζεται στην κατανομή του πληθυσμού σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες: η αύξηση του ποσοστού των Αθηναίων άνω των εξήντα πέντε ετών από 5% το 1928 στο 8% το 1961 και του ενεργού πληθυσμού από 71% σε 75%. Η μείωση του νεανικού πληθυσμού έως δέκα πέντε ετών σχετιζόταν με τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης της εποχής και όχι με τη βρεφική θνησιμότητα.

Πίνακας 18 Γεννητικότητα στον Δήμο Αθηναίων, 1912-1923

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝΑ	ΘΗΛΕΑ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΓΕΝΝ/ΤΗΤΑΣ %
1912	218.000	2.716	1.608	1.108	12,46
1913		2.687	1.524	1.163	
1914		3.119	1.767	1.352	
1915	241.000	3.264	1.847	1.417	13,87
1916	249.000	4.594	2.463	2.131	18,45
1917	258.000	5.298	2.733	2.565	20,53
1918		4.243	2.193	2.050	
1919		5.005	2.502	2.503	
1920	317.000	5.559	2.925	2.634	17,53
1921		6.273	3.280	2.993	
1922	337.000	6.682	3.439	3.243	19,82
1923	350.000	7.010	3.554	3.456	20
ΣΥΝΟΛΟ		56.450	29.835	26.615	

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, *ό.π.*, σελ. 169 και 171.

20 Για τη θνησιμότητα την περίοδο 1939-1945, βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», περ. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 7 (Μάιος 2005), σελ. 52-73.

Πίνακας 19 Γεννήσεις στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και παρασταθέν πρόσωπο κατά τον τοκετό, 1958

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΙ, ΠΟΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ	ΠΑΡΑΣΤΑΘΕΝ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΟΚΕΤΟΝ				
		ΙΑΤΡΟΣ	ΜΑΙΑ	ΝΟΣΟΚΟΜΟΣ	ΑΛΛΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ	ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	29.856	27.539	2.135	2	105	75

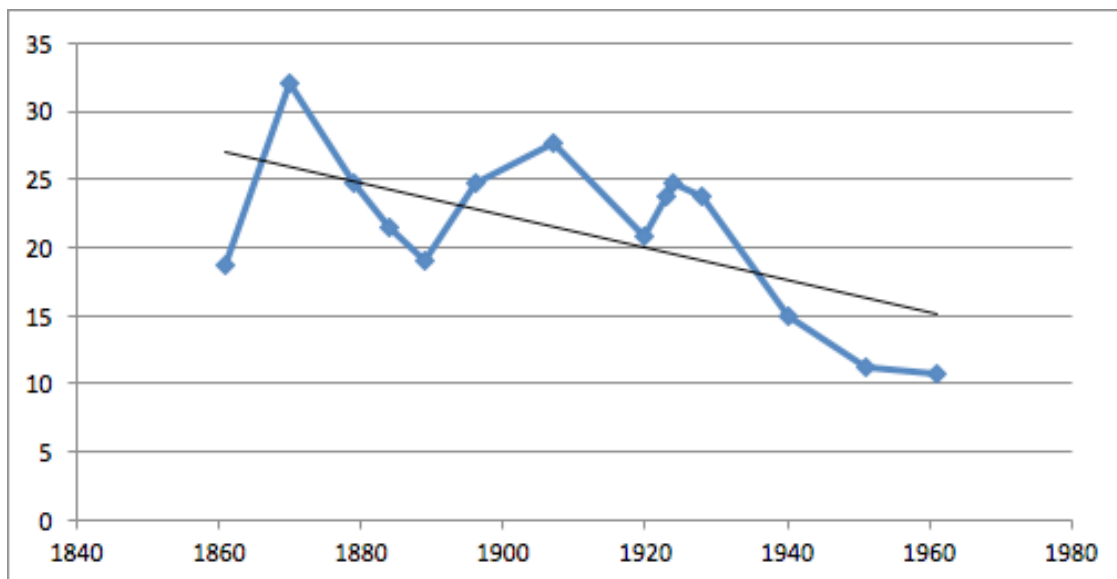
Πηγή: Φυσική κίνησις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Πίνακας 20 Γεννήσεις και θάνατοι στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας και στον Δήμο Αθηναίων ανάλογα με τον τόπο μόνιμης κατοικίας, 1958

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΙ, ΠΟΛΕΙΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ		ΘΑΝΑΤΟΙ	
	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΜΟΝΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΟΠΟΥ ΕΛΑΒΕ ΧΩΡΑΝ Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΜΟΝΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ	ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΝ ΟΠΟΥ ΣΥΝΕΒΗ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	27.155	29.856	11.790	12.808
ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	9.017	19.645	5.051	6.849

Πηγή: Φυσική κίνησις του πληθυσμού της Ελλάδος κατά το έτος 1958.

Διάγραμμα 7 Θνησιμότητα στον Δήμο της Αθήνας, 1860-1960

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις θανάτου Δήμου Αθηναίων και απογραφές πληθυσμού 1860-1961

Πίνακας 21 Φυσική κίνηση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων και βρεφική θνησιμότητα, 1914-1923

ΕΤΟΣ	ΘΑΝΑΤΟΙ			ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΩΝ		ΘΑΝΑΤΟΙ ΒΡΕΦΩΝ 0-1 ΕΤΟΥΣ
	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΠΛΕΟΝΑΣΜΑ ΘΑΝΑΤΩΝ	
1914	4.365	2.431	1.934	3.119	1.246	1.050
1915	5.070	2.805	2.265	3.264	1.806	1.379
1916	5.367	3.024	2.343	4.594	773	1.338
1917	6.354	3.697	2.657	5.298	1.056	1.458
1918	9.257	5.335	3.922	4.243	5.014	1.501

1919	5.980	3.200	2.780	5.005	975	1.466
1920	6.032	3.314	2.718	5.559	473	1.653
1921	5.814	3.169	2.645	6.273	-459	1.550
1922	8.062	4.405	3.657	6.682	1.380	1.864
1923	9.034	4.840	4.194	7.010	2.024	1.165
ΣΥΝΟΛΟ	65.335	36.220	29.115	51.047	14.288	14.424

Πηγή: Τρύφων Ανδριανάκος, σελ. 179.

Η αστική σύνθεση του αθηναϊκού πληθυσμού

Η μετανάστευση επηρέασε σημαντικά και την αστική σύνθεση των κατοίκων της πρωτεύουσας. Η Αθήνα πριν από την έλευση των προσφύγων ήταν μια πόλη με σημαντική παρουσία ανύπαντρων ανδρών. Η άφιξη των προσφύγων μείωσε κάπως την αριθμητική διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα, λόγω της υπεροχής των γυναικών στον προσφυγικό πληθυσμό, και ενέγραψε ένα μεγάλο ποσοστό χηρών γυναικών στον πληθυσμό της πόλης. Το 1961, παρόλο που η εσωτερική μετανάστευση κορυφωνόταν, φαίνεται ότι στην πρωτεύουσα τα δύο φύλα κατέφθαναν στις ίδιες αναλογίες, και μάλλον έρχονταν ως παντρεμένα ήδη ζευγάρια, αφού μειωνόταν εντυπωσιακά το ποσοστό των άγαμων υπέρ των έγγαμων Αθηναίων – τα δυο ποσοστά άρχισαν να συγκλίνουν με τα αντίστοιχα στο σύνολο της χώρας. Οι χήρες Αθηναίες, πρόσφυγες και χήρες θυμάτων της γερμανικής κατοχής ή του Εμφυλίου, συνέβαλαν σημαντικά στην υπεροχή των γυναικών και παρέμειναν όλες αυτές τις δεκαετίες βασικό στοιχείο του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η πρωτεύουσα μετατράπηκε σε πόλη υπεροχής των γυναικών.

Ο συνολικός πληθυσμός του 1961 στον Δήμο ήταν 627.564 άτομα: τα 588.899 ήταν μέλη νοικοκυριών και τα υπόλοιπα 38.721 (25.757 άρρενες και 12.964 θήλειες) ήταν μέλη «συλλογικών συμβιώσεων», δηλαδή 8.740 στρατευμένοι, 765 φυλακισμένοι (393 άνδρες και 372 γυναίκες), 1.298 (684 αγόρια και 614 κορίτσια) κάτω των 10 ετών σε οικοτροφεία, βρεφοκομεία κ.λπ., και 27.918 (16.940 άνδρες και 11.978 γυναίκες) σε ξενοδοχεία, άσυλα, γηροκομεία, νοσοκομεία κ.λπ.

Πίνακας 22 Αστική κατάσταση του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων, 1920-1961

ΕΤΟΣ	ΑΓΑΜΟΙ		ΕΓΓΑΜΟΙ		ΧΗΡΟΙ & ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΙ		ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ		
	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	
1920	39,0	23,9	14,9	14,3	1,2	5,7	0,5	0,4	100
1928	32,3	25,3	16,1	16,6	1,2	7,9	0,3	0,3	100
1961	23,2	22,2	19,0	20,6	1,1	7,7	4,1	2,1	100

Πηγή: Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού των αντίστοιχων ετών. Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1907 δίδονται σε επίπεδο επαρχίας και άρα δεν διαθέτουμε δεδομένα για τον Δήμο Αθηναίων.

Πίνακας 23 Αστική κατάσταση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1907-1961

ΕΤΟΣ	ΑΓΑΜΟΙ		ΕΓΓΑΜΟΙ		ΧΗΡΟΙ & ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΟΙ		ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ		
	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	
1907	31,6	26,8	17,2	17,7	1,6	5,1	0,0	0,0	100
1920	31,0	26,6	17,1	18,1	1,6	5,5	0,1	0,1	100
1928	29,5	25,4	18,2	18,4	1,5	6,2	0,4	0,5	100
1961	26,2	22,9	21,5	22,2	1,1	6,0	0,0	0,0	100

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907, 1920, 1928 και 1961.

Η σαφής αριθμητική υπεροχή των γυναικών στον Δήμο Αθηναίων το 1961 δεν ερείδεται μόνο στις χήρες αλλά στο σύνολο των γυναικών άνω των 20 ετών· επιπλέον, ο σαφώς μικρότερος αριθμός των νέων ανδρών που μένουν στην πόλη υποδηλώνει τα ανδρικά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς το εξωτερικό, που σηματοδότησε τη μεταπολεμική εποχή. Τα δυο φαινόμενα, της ανδρικής μετανάστευσης και των αποβιωσάντων ανδρών από την προηγούμενη μακρά εμπόλεμη περίοδο, καθορίζουν την ανισορροπία των δυο φύλων που παρατηρούμε στην πυραμίδα ηλικιών του 1961 και τη διαμόρφωση του δείκτη αναλογίας τους στο 85,82 για τα μέλη των νοικοκυριών.

Πίνακας 24 1961. Δήμος Αθηναίων – Κατανομή των μελών των νοικοκυριών ανά φύλο και ομάδες ηλικιών, σύμφωνα με την απογραφή

ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ	ΑΝΔΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%
0-4	16.933	3	15.759	3	32.695	6
5-9	14.389	2	14.001	2	28.392	5
10-14	18.475	3	19.833	3	38.311	7
15-19	23.150	4	22.871	4	46.025	8
20-24	20.864	4	29.364	5	50.232	9
25-29	26.275	4	28.839	5	55.118	9
30-44	61.192	10	78.460	13	139.662	24
45-64	69.864	12	78.646	13	148.522	25
65+	20.824	4	29.114	5	49.942	8
ΣΥΝΟΛΟ	271.966	46	316.887	54	588.899	100

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Θα ήταν πολύτιμη βοήθεια στην προσπάθεια μελέτης της ιστορίας του αθηναϊκού πληθυσμού, εάν τα αποτελέσματα των απογραφών περιλάμβαναν και τον αριθμό των οικογενειών ή των νοικοκυριών. Αυτό συνέβη μόνο κατά την απογραφή του 1920 και δεν διαθέτουμε άλλον αντίστοιχο αριθμό για την υπό εξέταση περίοδο. Το 1920 υπήρχαν στον Δήμο Αθηναίων 60.639 «οικογένειες» –59.542 εντός σχεδίου πόλεως και 1.097 εκτός–, αριθμός που αν διαιρεθεί με τον συνολικό πληθυσμό του Δήμου δίνει μέσο μέγεθος 4,83 άτομα ανά «οικογένεια». Ωστόσο στον συνολικό πληθυσμό συμπεριλαμβάνονταν στρατώνες και νοσοκομεία, άρα δεν επρόκειτο για «οικογένειες», και το μέγεθος της αθηναϊκής οικογένειας μάλλον πλησίαζε το μέγεθος των οικογενειών στις πολυπληθείς συνοικίες, π.χ. του Αρείου Πάγου, δηλαδή μόλις 3,77 άτομα ανά οικογένεια. Σχεδόν 40 χρόνια πριν, το 1879, στην πόλη που αριθμούσε 66.834 κατοίκους, κατανεμημένους σε 15.209 οικογένειες, ο μέσος όρος ήταν 4,39 άτομα ανά οικογένεια και στον Δήμο Αθηναίων 4,20 άτομα. Προφανώς, οποιαδήποτε σύγκριση είναι αδύνατη, αφού δεν γνωρίζουμε κάθε φορά τον πραγματικό αριθμό των οικογενειών ούτε αν επρόκειτο για οικογένειες ή για νοικοκυριά.

Πάντως, οι 59.452 «οικογένειες» που καταγράφηκαν το 1920 εντός του σχεδίου πόλεως διέμεναν σε 26.277 οικοδομές, και οι 1.097 εκτός σχεδίου σε 886 οικοδομές. Από τις 26.277 μόνον 23.539 ήταν:

[...] οικία κατοικούμεναι κανονικώς, αι δε λοιπαί ήσαν ακατοίκητοι υπό ανέγερσιν οικοδομαί ή υπό κατασκευήν, προσωρινού χαρακτήρος (γκαράζ κ.λπ.), δημόσια καταστήματα, ομαδικαί συμβιώσεις κ.λπ. Αι εν λόγω 23.539 οικία απέδωκαν 55.909 κατοικίας επί τη βάσει του προδιαγραφέντος εις τας προς τους απογραφείς οδηγίας ορισμού, καθ' ον κατοικία είναι το σύνολον των δωματίων ή και εν μόνον δωμάτιον όπερ εχρησίμευε κατά την απογραφήν ως διαμονή μιας ή περισσοτέρων οικογενειών²¹.

Έτσι λοιπόν προκύπτει ότι στην πόλη των Αθηνών το 1920 αναλογούσαν 2,5 οικογένειες ανά οικία ή μια οικογένεια ανά κατοικία. Το 1940, οι οικίες με τις κατοικίες της πόλης είχαν υπερδιπλασιαστεί, ενώ ο πληθυσμός είχε αυξηθεί μόνο κατά 64%: «59.269 οικία» και «129.849 κατοικία» για 481.225 κατοίκους (χωρίς τα περίχωρα)²². Βεβαίως αυτοί οι αριθμοί υποδηλώνουν μόνο την έλλειψη συσσώρευσης πληθυσμού στην πρωτεύουσα και όχι την ποιότητα της κατοικίας, αφού τίποτα δεν επιτρέπει να υποθέσουμε το μέγεθος, τον τύπο και τις ανέσεις των κατοικιών· αλλά αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο

21 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σελ. 283.

22 *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, λήμμα «Αθήνα / Κώστα Μπίρη, “Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της”», σελ. 1285.

μελλοντικής μελέτης.

Ξένοι κάτοικοι, θρησκευόμενα και γλώσσες στην Αθήνα

Στην Αθήνα του πρώτου μισού του 20ού αιώνα σπάνια ακούγονταν άλλες γλώσσες πλην της ελληνικής: 98,4% του πληθυσμού μιλούσε ελληνικά το 1907, και μειώθηκε στο 96,8% το 1928, προς όφελος της τουρκικής γλώσσας, επειδή αρκετοί πρόσφυγες δεν γνώριζαν ελληνικά. Οι ξένοι πολίτες ήταν είτε μέλη διπλωματικών αντιπροσωπειών είτε εμπορικοί αντιπρόσωποι ξένων εταιριών ή ακόμη και ελεύθεροι επαγγελματίες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής αλλά και στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 είχαμε την ευκαιριακή παρουσία εκτός των ξένων στρατιωτικών και του επιστημονικού/τεχνολογικού προσωπικού που συνέδραμε τη διοίκηση.

Πίνακας 25 Ελληνική και ξένες γλώσσες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928			
	1907	1920	1928
ΕΛΛΗΝΙΚΗ	172.662	310.272	444.384
ΑΛΒΑΝΙΚΗ	158	676	63
ΚΟΥΤΣΟΒΛΑΧΙΚΗ	8	145	44
ΤΟΥΡΚΙΚΗ	61	9.76	5.928
ΙΤΑΛΙΚΗ	790	874	378
ΑΓΓΛΙΚΗ, ΓΑΛΛΙΚΗ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ, ΡΩΣΙΚΗ	1.467	2.914	1.243
ΑΛΛΗ Η ΑΝΕΞΑΚΡΙΒΩΤΗ	284	1.337	7.171
ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	175.430	317.194	459.211

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 25 και 26, τόμ. 2, σελ. 4-9. Απογραφή πληθυσμού 1920, Ξένοι υπήκοοι κατά φύλον και γλώσσα, Πίναξ XIX, σελ. 240. Απογραφή πληθυσμού 1928, Πίναξ II. Πραγματικός πληθυσμός κατά φύλον, θρησκείαν και γλώσσαν, σελ. 246.

Πίνακας 26 Θρησκείες στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1928			
	1907	1920	1928
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ	171.273	310.740	448.161
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΣΧΙΜΑΤΙΚΟΙ		78	
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ	3.067	3.858	6.815
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΟΙ	685	977	2316
ΛΟΙΠΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ		49	
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	68	572	247
ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ	321	798	1.578
ΛΟΙΠΟΙ & ΑΝΕΞΑΚΡΙΒΩΤΟΙ	16	137	94
ΣΥΝΟΛΟ	175.430	317.209	459.211

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 25 και 26, τόμ. 2, σελ. 4-9. Απογραφή πληθυσμού 1920, Ξένοι υπήκοοι κατά φύλον και γλώσσα, Πίναξ XIX, σελ. 240. Απογραφή πληθυσμού 1928, Πίναξ II. Πραγματικός πληθυσμός κατά φύλον, θρησκείαν και γλώσσαν, σελ. 246.

Το 98% των κατοίκων της πρωτεύουσας δήλωναν χριστιανοί ορθόδοξοι στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, και αυτό το ποσοστό έμεινε σταθερό και δεν επηρεάστηκε από την άφιξη ατόμων άλλων δογμάτων. Τα διάφορα θρησκευτικά δόγματα είχαν αμελητέα παρουσία, με εξαίρεση τους καθολικούς, που αντιπροσώπευαν περίπου το 1,5% των Αθηναίων, όταν σε εθνικό επίπεδο εκπροσωπούσαν πολύ λιγότερο από το 1%. Στο σύνολο της χώρας, το ποσοστό των χριστιανών ορθόδοξων υποχώρησε από 98,7% το 1907 στο 96,1 το 1928, λόγω της αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού, που αποτελούσε πλέον, την ίδια χρονιά, το 2% του συνολικού.

Αναλυτικότερα, στις αρχές του αιώνα (1907) στην Αθήνα, το 33% (δηλαδή 57.865 άτομα) ήταν ετεροδημότες και το 6% (δηλαδή 10.558) αλλοδαποί, αλλά μόνο το 1,6% του πληθυσμού μιλούσε μια άλλη γλώσσα, κυρίως δυτικοευρωπαϊκή, και μάλλον επρόκειτο για ξένους αξιωματούχους και εμπορικούς ακολούθους, αλλά και κάποια άλλα επαγγέλματα που θα δούμε στη συνέχεια. Πάντως η Αθήνα έστειλε 20% περίπου των δημοτών της στο εξωτερικό (28.827 από τους 142.759). Το 1920, το 36,1% ήταν δημότες άλλων δήμων, το 6,1% ήταν αλλοδαποί και 7% των δημοτών βρισκόταν στο εξωτερικό²³. Άρα ίσχυε η ίδια σχεδόν κατάσταση με το 1907 για τους ετεροδημότες και τους αλλοδαπούς. Ωστόσο παρατηρούμε κάποια μείωση του ποσοστού των δημοτών που βρίσκονταν στο εξωτερικό, γεγονός που παραπέμπει σε μια ανάσχεση του μεταναστευτικού ρεύματος πριν από τα «Immigration Acts» του 1924²⁴. Σε απόλυτους αριθμούς οι αλλοδαποί διπλασιάστηκαν, αλλά οι ευρισκόμενοι στο εξωτερικό μειώθηκαν στο μισό. Η πρωτεύουσα συγκράτησε τον πληθυσμό της που διαρκώς αυξανόταν.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, από τους 459.211 κατοίκους του Δήμου Αθηναίων οι 319.257 είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και οι 139.954 στο εξωτερικό· εκ των δευτέρων, 91.698 ήταν γεννημένοι στη Μικρά Ασία, 16.561 στην Κωνσταντινούπολη, 7.180 στον Πόντο και 5.629 στη Θράκη (σύνολο 121.068). Αλλά και 2.664 στη Ρωσία, 2.158 στα Δωδεκάνησα, 1.873 στην Αίγυπτο, 1.731 στη Βουλγαρία, 1.590 στην Αλβανία, 1.001 στη Ρουμανία, 813 στην Κύπρο, 785 στις ΗΠΑ, 542 στον Καύκασο. Από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι τρεις πρώτες ήταν η Ιταλία, η Γαλλία και η Αγγλία, με 1.250, 976 με 929 άτομα αντίστοιχα.

Ωστόσο, το 1928 μιλούσαν την ελληνική γλώσσα 444.384 και μόνον 14.827 (3,2%, δηλαδή διπλάσιο ποσοστό σε σχέση με το 1907) ήταν ξενόγλωσσοι, κυρίως Αρμένιοι και Τούρκοι, κατά πλειοψηφία μάλιστα γυναίκες (8.171 γυναίκες και 6.656 άνδρες). Ενώ λοιπόν δεν ξέρουμε ποιους ακριβώς εννοούσαν «αλλοδαπούς» για το διάστημα 1907-1928, η πληροφορία σχετικά με τον αριθμό των ομιλούντων άλλη γλώσσα μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των αλλοδαπών προερχόταν από τον ελληνισμό της διασποράς, που συγκεντρώθηκε στην πρωτεύουσα, και δεν ήταν ξένοι πολίτες, οι οποίοι δεν ξεπερνούσαν τις μερικές χιλιάδες. Η ελληνική πρωτεύουσα ήταν ακόμα μια πόλη εθνοτικά ομοιογενής.

Από τα εβδομήντα έξι άτομα με ξένο ονοματεπώνυμο και λατινικούς χαρακτήρες που καταγράφηκαν

23 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήνα / Στατιστικά πληροφορία», του Ιωάννου Γ. Μιχαλόπουλου, Διευθυντή της Γενικής Στατιστικής υπηρεσίας της Ελλάδος, σελ. 381.

24 Νόμος των ΗΠΑ που επέβαλε αυστηρούς περιορισμούς στη μετανάστευση με την καθιέρωση ενός συστήματος εθνικών ποσοστώσεων κυρίως εις βάρος των μεταναστών από τη νότια και ανατολική Ευρώπη και ουσιαστικά αποκλείοντας τους Ασιάτες.

στον *Οδηγό* του Νικολάου Ιγγλέση του 1910, οι δέκα τρεις ήταν γυναίκες και μάλλον όλες Γαλλίδες: ένας έμπορος χαλιών, δύο με πανσιόν ενοικιαζόμενων δωματίων, τέσσερις μοδίστρες και οι υπόλοιπες διδασκάλισσες γαλλικής. Οι εξήντα τρεις άνδρες ήταν κυρίως πρόξενοι, μερικοί αρχαιολόγοι, μεταλλειολόγοι και μηχανικοί στους σιδηροδρόμους, στην Εταιρία Αεριοφωτός, στην Ηλεκτρική Εταιρία, στην Εταιρία Κωπαΐδος, έμποροι, διερμηνείς και καθηγητές μουσικής και ξένων γλωσσών. Οι περισσότεροι κατοικούσαν στο Κολωνάκι, και στις ΒΔ παρυφές του Λυκαβηττού μέχρι την Ομόνοια, και μάλλον οι περισσότεροι ήταν Γάλλοι.

Στους δημοσιευμένους πίνακες των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1951 δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία, ενώ τα σχετικά αποτελέσματα της απογραφής του 1961 δίνονται μόνον για το σύνολο της Περιφέρειας Πρωτευούσης και όχι σε επίπεδο δήμων. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι στον συνολικό πληθυσμό 1.852.709 κατοίκων της Περιφέρειας Πρωτευούσης το 1961, οι έχοντες ξένη υπηκοότητα ήταν μόνο 26.902 –δηλαδή 1,45%– με σημαντικότερες την αμερικανική (6.763 άτομα), την τουρκική (5.565 άτομα) και τη βρετανική (3.387 άτομα) υπηκοότητα, δηλώνοντας και τη νέα πολιτική και οικονομική πραγματικότητα.

Πίνακας 27 Δημότες, ετεροδημότες και αλλοδαποί στον Δήμο Αθηναίων, 1907-1920

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΤΑΙ		ΕΤΕΡΟΔΗΜΟΤΑΙ		ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	%
1907	107.007	61,0	57.865	33,0	10.558	6,0	175.430	100
1920	183.298	57,8	114.487	36,1	19.424	6,1	317.209	100

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907 και 1920.

Πίνακας 28 Δημότες του Δήμου Αθηναίων και τόπος απογραφής τους, 1907-1920

	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟ	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΕ ΑΛΛΟ ΔΗΜΟ	ΑΠΟΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΛΛΟΔΑΠΗ	ΣΥΝΟΛΟ
1907	107.007	6.925	28.827	142.759
1920	183.298	12.728	14.881	210.907

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1907 και 1920.

Αλφαριθμητισμός

Πίνακας 29 Αλφαριθμητισμός στον Δήμο Αθηναίων και στην Ελλάδα, 1907-1961
(Πληθυσμός άνω των 10 ετών)

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ							ΕΛΛΑΔΑ	
ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΡΡΕΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΑΡΡΕΝΕΣ %	ΘΗΛΕΙΣ %	ΑΡΡΕΝΕΣ %	ΘΗΛΕΙΣ %
1907	63.797	38.288	78.799	66.811	81,0	57,3	59,6	19,5
1920	130.346	76.524	150.645	114.323	86,5	66,9	66,1	30,3
1928	169.716	13.116	189.990	189.814	89,3	69,1	72,9	39,9
1961	240.634	287.127	246.071	317.578	97,8	90,4	93,0	78,6

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντιστοιχών ετών.

Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, η εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν κυρίως ανδρικό προνόμιο, αφού τα ποσοστά αλφαριθμητισμού ήταν διπλάσια στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες, υποδηλώνοντας και την έμφυλη διάκριση²⁵ εις βάρος των γυναικών στη μεσογειακή πρωτεύουσα. Ωστόσο τα χαμηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού της περιόδου 1907-1928 υποκρύπτουν και ένα μεγάλο ποσοστό λειτουργικού αναλφαριθμητισμού. Στην Ελλάδα του 1920, μόνο 1 στους 2 έγγαμους άνδρες ήταν εγγράμματος (σε σύνολο 856.864, ήταν εγγράμματοι οι 473.702, δηλαδή το 55%), ενώ στις έγγαμες γυναίκες μόλις 1 στις 5 (οι 178.833 από τις συνολικά 909.929 έγγαμες Ελληνίδες, δηλαδή 19,65%) δήλωσαν εγγράμματες... Στην πρωτεύουσα οι μεγάλες αυτές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα αμβλύνονταν αισθητά, και τα ποσοστά των εγγράμματων γυναικών ήταν διπλάσια απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας, τουλάχιστον μέχρι το 1928. Αυτό το φαινόμενο αποτυπώθηκε και στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου μέχρι το 1924 (όπου προβλεπόταν η υπογραφή των δύο συζύγων στο έντυπο): 9 στους 10 υπέγραφαν την πράξη, ακόμα και αν η υπογραφή φαίνεται

25 Βλέπε ενδεικτικά Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, στο Χ.Χατζιωσήφ (επιμ.), τόμ. Β1: 1922-1940, *Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 337-359

να ήταν μάλλον προϊόν προσπάθειας. Παρά τα μεγάλα προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος, η πρωτεύουσα διαχώριζε τη θέση της πολιτισμικά από την υπόλοιπη χώρα, η οποία συνολικά βρισκόταν μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο στο επίπεδο αναλφαβητισμού των Γάλλων στα μέσα του 19ου αιώνα και των Γαλλίδων στα τέλη του 18ου αιώνα²⁶. Στη μεταπολεμική περίοδο, και μάλιστα το 1956, στο σύνολο των γάμων που τελέστηκαν στις αστικές περιοχές της χώρας, μόνο το 1,94% των γαμπρών ήταν αναλφάβητοι και μόνο το 2,9% από τις νύφες²⁷.

Το ποσοστό των εγγράμματων ανδρών ήταν εντυπωσιακά υψηλό, ξεπερνώντας αυτό του Δήμου Αθηναίων το 1920 (86,5%), εξίσου και το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών, που ήταν κατά 37% σχεδόν μεγαλύτερο από το σύνολο στον Δήμο (66,9%) και πλησίαζε πολύ αυτό των ανδρών. Προφανώς η εξήγηση βρίσκεται στην επαγγελματική σύνθεση όσων δήλωναν τον γάμο τους, όπως αναφέρθηκε ήδη: οι σύζυγοι ήταν στρατιωτικοί και επαγγελματίες που μάλλον δεν ανήκαν στα λαϊκά στρώματα. Δυστυχώς, λόγω της αλλαγής της μορφής του ληξιαρχικού εγγράφου η νύφη πλέον δεν παρευρισκόταν κατά τη δήλωση του γάμου και άρα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε –στις μετά το 1925 εγγραφές– αν ήταν εγγράμματη. Πάντως ο σύζυγος, το διάστημα 1925-1960 υπέγραφε σχεδόν πάντα τη ληξιαρχική πράξη.

Πίνακας 30 Αριθμός συζύγων που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη γάμου, 1910-1924				
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ %	ΓΥΝΑΙΚΑ %
ΥΠΟΓΡΑΦΗ	4.154	4.022	95	92
ΑΓΝΟΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	23	156	1	4
ΑΓΝΩΣΤΟ	175	174	4	4
ΣΥΝΟΛΟ	4.352	4.352	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

26 Emmanuel Todd, *Après la Démocratie*, Gallimard, Paris 2008, σελ. 53-54. Στη βάση των όσων υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη γάμου στη Γαλλία την περίοδο 1786-1790, οι άνδρες υπέγραφαν κατά 47% και οι γυναίκες κατά 27%, ενώ την περίοδο 1871-1875 το ποσοστό των ανδρών ανέρχεται στο 78% και των γυναικών στο 66%. Στην απογραφή του γαλλικού πληθυσμού το 1911, το ποσοστό του αλφαριθμητισμού ανέρχεται πλέον στο 96% για τα δύο φύλα στην ομάδα ηλικιών 20-24 ετών, αφού η υποχρεωτική εκπαίδευση επιβλήθηκε από το 1882.

27 Γεώργιος Σιάμπος, ό.π., σελ. 116.

Τέλος, ακόμα το 1961, τόσο το 37% των εγγράμματων ανδρών όσο και το 56,5% των εγγράμματων γυναικών της χώρας δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο. Άρα, τα πολύ υψηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού των ανδρών που τείνουν να πλησιάσουν αυτά των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών μεταπολεμικά αλλά και τα μικρά ποσοστά αλφαριθμητισμού των γυναικών που φανερώουν την καθυστέρηση της χώρας, μάλλον υποκρύπτουν και ένα μεγάλο ποσοστό λειτουργικού αναλφαριθμητισμού. Στην πρωτεύουσα όμως το 1961 η διαφοροποίηση ήταν τεράστια: μόνο το 22% του πληθυσμού άνω των 10 ετών δεν είχε τελειώσει το δημοτικό σχολείο, και η διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα είναι εντυπωσιακή αφού δυο στους τρεις ήταν γυναίκες. Συνολικά μόνο το 6,8% ήταν αγράμματοι, από τους οποίους η συντριπτική πλειονότητα ήταν και πάλι γυναίκες, και μάλιστα άνω των 45 ετών. Είναι προφανές ότι στην πρωτεύουσα το δικαίωμα στη μόρφωση αφορούσε πια εξίσου τα δυο φύλα και αυτό τεκμαίρεται από τη μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στο γυμνάσιο αλλά και τη δυναμική τους παρουσία στην ανώτατη εκπαίδευση²⁸.

Πίνακας 31 Άνδρες που υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη του γάμου τους, 1925-1960		
	ΠΛΗΘΟΣ	%
ΥΠΟΓΡΑΦΗ	17.254	98
ΑΓΝΟΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	101	1
ΑΓΝΩΣΤΟ	249	1
ΣΥΝΟΛΟ	17.604	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου.

28 Βλέπε Κατερίνα Δαλακούρα & Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών -Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015. Handle: [11419/2585](https://hdl.handle.net/11419/2585) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Πίνακας 32 Χαρακτηριστικά του πληθυσμού, Δήμος Αθηναίων, 1961

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	627.564	297.713	329.851
Α. ΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	588.843	271.956	316.887
Β. ΜΕΛΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ 10 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	527.761	240.634	287.127
<i>1. ΚΑΤ' ΕΠΙΠΕΔΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ</i>			
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ	37.677	30.667	7.010
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	141.994	67.973	74.021
ΕΞ ΩΝ			
10-44 ΕΤΩΝ	94.085	42.381	51.704
45 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	47.909	25.592	22.917
ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	231.110	107.495	123.615
ΕΞ ΩΝ			
10-14 ΕΤΩΝ	24.013	11.920	12.093
15-19 ΕΤΩΝ	34.282	18.262	16.020
20 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	172.815	77.313	95.502

ΔΕΝ ΕΤΕΛΕΙΩΣΑΝ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ Ή ΔΕΝ ΕΔΗΛΩΣΑΝ	116.980	34.499	82.481
ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ 10 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΙ ΚΑΙ ΜΗ ΔΗΛΩΣΑΝΤΕΣ (3)	35.888	5.437	30.451
ΕΞ ΩΝ			
10-44 ΕΤΩΝ	9.576	1.810	7.768
45 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΩ	26.310	3.627	22.683

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961.

Μετανάστευση από την πρωτεύουσα προς το εξωτερικό

Δεν έχουμε στοιχεία για τις αναχωρήσεις κατοίκων από την πρωτεύουσα προς το εξωτερικό. Όλα τα δεδομένα που διαθέτουμε για την υπερατλαντική μετανάστευση αφορούν συνολικούς αριθμούς από τη χώρα²⁹, και μόνο από το 1961 υπάρχουν στοιχεία για τη μετανάστευση σε επίπεδο νομού. Τα μόνα δεδομένα περί μετανάστευσης από την Αθήνα κατά την περίοδο 1900-1960 στη Στατιστική Υπηρεσία παρέχονται στη δεκαετία του 1930, οπότε σε μορφή πινάκων παρουσιάζεται η μεταναστευτική και τουριστική κίνηση της Ελλάδας με το εξωτερικό. Το χαρακτηριστικό και σ' αυτή την περίοδο ήταν η έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης: 61% των μεταναστών ήταν Αθηναίοι και 39% Αθηναίες. Δεν γνωρίζουμε τις χώρες προτίμησης, ειδικά των Αθηναίων μεταναστών, αλλά, σύμφωνα με τα συνολικά μεγέθη που παρουσιάζονται, σχεδόν 20% των Ελλήνων μεταναστών κατευθύνθηκε προς υπερωκεάνιες χώρες και συνέχισε να κατευθύνεται στις ΗΠΑ παρά τα «Immigration Acts», 41% πήρε το δρόμο για την Ευρώπη, με σειρά προτίμησης τις χώρες Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Ρουμανία και Ιταλία και 39% μετανάστευσε στις υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου, κυρίως την Αίγυπτο και δευτερευόντως την Τουρκία και τον Καύκασο³⁰.

Ο κύριος όγκος των μεταναστών από τον νομό Αττικής και Βοιωτίας προήλθε από τον Δήμο Αθηναίων

29 Βλέπε ενδεικτικά Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ.Α1, Αθήνα 1999, ό.π., σελ.123-171 και του ίδιου «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ.Β1, ό.π., σελ. 361-390.

30 Βλέπε Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Κατσιαρδή-Hering, Ολγα, Αμπατζή Α. Ευρυδίκη, *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος -21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, 2006 <http://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Ektheseis/?press=cbdd6be2-db69-45de-b4e5-599d95ccd5c8> (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Μαρία Δαμηλάκου, *Η ελληνική μετανάστευση στην Αργεντινή: διαδικασίες συγκρότησης και μετασχηματισμοί μιας μεταναστευτικής κοινότητας 1900-1970*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004.

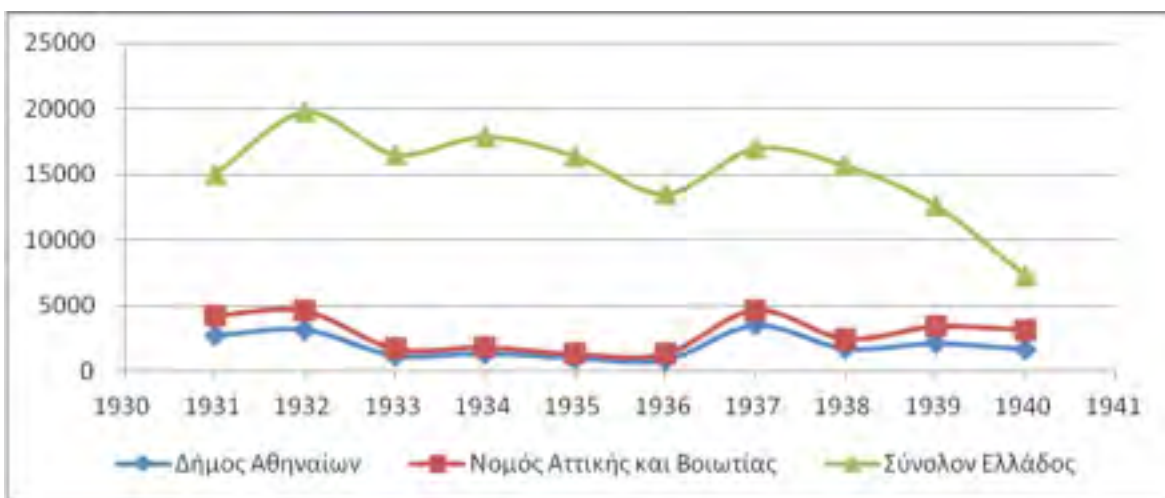
(67%) και ακολούθησε ο Δήμος Πειραιώς (26,6%). Από την πρωτεύουσα αναχωρούσε τελικά το 13% των μεταναστών της δεκαετίας του 1930. Πάντως, αν και η τάση για μετανάστευση φαίνεται να ήταν ίδια ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τη χώρα συνολικά, τελικά διαφοροποιήθηκε έντονα μόνο τα δύο χρόνια πριν από την έκρηξη του Β Παγκοσμίου πολέμου: οι ορμώμενοι από την Αθήνα συνέχισαν να αναχωρούν με τον ίδιο ρυθμό, αντίθετα οι κάτοικοι της υπόλοιπης χώρας μείωσαν σημαντικά τη μεταναστευτική ροή τους.

Πίνακας 33 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ ΕΛΛΑΔΟΣ
1931	2.746	4.287	15.060
1932	3.168	4.591	19.733
1933	1.208	1.742	16.540
1934	1.376	1.872	17.872
1935	1.008	1.338	16.379
1936	878	1.368	13.524
1937	3.508	4.667	16.963
1938	1.726	2.508	15.674

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον 1946.

Διάγραμμα 8 Μετανάστες από τον Δήμο Αθηναίων, τον Νομό Αττικής και Βοιωτίας και την Ελλάδα συνολικά από το 1931 έως το 1940

Πηγή: ΕΣΥΕ, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1946.

2.2 Η μετανάστευση προς την πρωτεύουσα: η διαδικασία συγκρότησης του αθηναϊκού πληθυσμού

Οι ληξιαρχικές πράξεις –και συγκεκριμένα η αποδελτίωση του στοιχείου που μαρτυρά τη γεωγραφική προέλευση των κατοίκων– είναι η μοναδική ίσως πηγή για τη μελέτη της μετανάστευσης προς την Αθήνα την περίοδο 1930-1960, καθώς τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για την προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας προέρχονται από τις απογραφές του 1920 και του 1928. Η μεταπολεμική περίοδος έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο ερευνών – που όμως στηρίζονται στη μέθοδο δευτερογενούς ανάλυσης δεδομένων, από δημοσιευμένα στοιχεία κυρίως των απογραφών του πληθυσμού του 1951 και 1961 και των ερευνών της Στατιστικής Υπηρεσίας το 1962 και 1964³¹.

Η κατάταξη που ακολουθείται στους πίνακες έγινε με βάση τους σημερινούς 51 νομούς και τα 9 γεωγραφικά

31 Βλ. Ελισάβετ Κυριαζή-Αλίσσον, Έκθεση αποτελεσμάτων «Εσωτερική μετανάστευση και μεταπολεμική Αθήνα: η διερεύνηση μιας σχέσης», Ινστιτούτο αγροτικής και αστικής κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ, χ.χ. http://www.ekke.gr/publications/2177_allison.pdf (ανάκτηση 19/12/2015). Η πιο πρόσφατη και πλήρης μελέτη της μετανάστευσης στην πρωτεύουσα στη δεκαετία του 1950 είναι αυτή της Παρασκευής Καπώλη, *Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2014, με βασική αρχαιακή πηγή τα 1.863 ερωτηματολόγια που απευθύνονταν σε νοικοκυριά των οποίων ο αρχηγός ήταν μετανάστης, του ερευνητικού προγράμματος «Ανθρώπινη κοινότητα» του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, που διεξήχθη από το 1964 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

διαμερίσματα, κάνοντας όμως δυο παρεμβάσεις για την καλύτερη ανάλυση των αποτελεσμάτων: αφαιρέσαμε από τη Στερεά Ελλάδα την Περιφέρεια Πρωτεύουσας και την παρουσιάζουμε χωριστά, και από τα νησιά του Αιγαίου αφαιρέσαμε τις Κυκλάδες, για να μπορέσουμε να αναδείξουμε καλύτερα τον ρόλο του Κυκλαδίτη μετανάστη στη συγκρότηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας· κάτω, λοιπόν, από την ονομασία «Νησιά του Αιγαίου» καταχωρίζονται τα νησιά του Βορείου Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα. Τέλος, με τον όρο «Προσφυγικές Περιοχές» αναφερόμαστε στη Μικρά Ασία και στην Κωνσταντινούπολη, που αποτέλεσαν και τον συντριπτικό όγκο των προσφύγων, αλλά έχουμε συμπεριλάβει και τον μικρό αριθμό όσων ήρθαν από την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο.

Κατά την αποδελτίωση του υλικού, όταν η εγγραφή η σχετική με την καταγωγή αφορούσε κάποια πόλη, η κατάταξη ήταν εύκολη, όταν όμως επρόκειτο για κάποιο χωριό, η κατάταξη γινόταν δύσκολη, αφού έπρεπε πρώτα να αναγνωριστεί το συγκεκριμένο χωριό. Παρ' ότι δηλώνεται η ευρύτερη περιοχή στην οποία ανήκε το χωριό, πολύ συχνά αυτό έχει αλλάξει όνομα. Για παράδειγμα τα Νέα Ψαρά Ευβοίας τα οποία πλέον λέγονται Ερέτρια, ή η Άβια Λακωνίας που όμως έχει αλλάξει και όνομα και νομό, γιατί μετακινήθηκαν τα όρια, και τώρα λέγεται Παλιόχωρα Μεσσηνίας. Προφανώς υπήρξαν εγγραφές που ο δυσανάγνωστος γραφικός χαρακτήρας σε συνδυασμό με την ιδιόρρυθμη ορθογραφία του ονόματος δεν μου επέτρεψε να αναγνωρίσω το αναφερόμενο χωριό. Σε αυτές τις περιπτώσεις αρκέστηκα να εμπιστευτώ την αναγραφή της ευρύτερης περιοχής μόνον. Εκατοντάδες λοιπόν ώρες για να ταξινομηθεί το αποδελτιωμένο υλικό από τις χιλιάδες εγγραφές, όπου συναντά κανείς και πάλι τις σλάβικες και αρβανίτικες ονομασίες των χωριών, που αν και εξελληνίστηκαν κυρίως αμέσως μετά το 1926³² ή και αργότερα τη δεκαετία του 1950, οι μετανάστες συνέχιζαν να τις χρησιμοποιούν στα επίσημα έγγραφα, όπως η Δεδέμπεη (σημερινό Τριπόταμο) Μεγαλόπολης, η Ματζάγρα (σημερινός Άγιος Κωνσταντίνος) Τρίπολης ή το Ρίσοβο (σημερινοί Κρουνοί) Ολυμπίας.

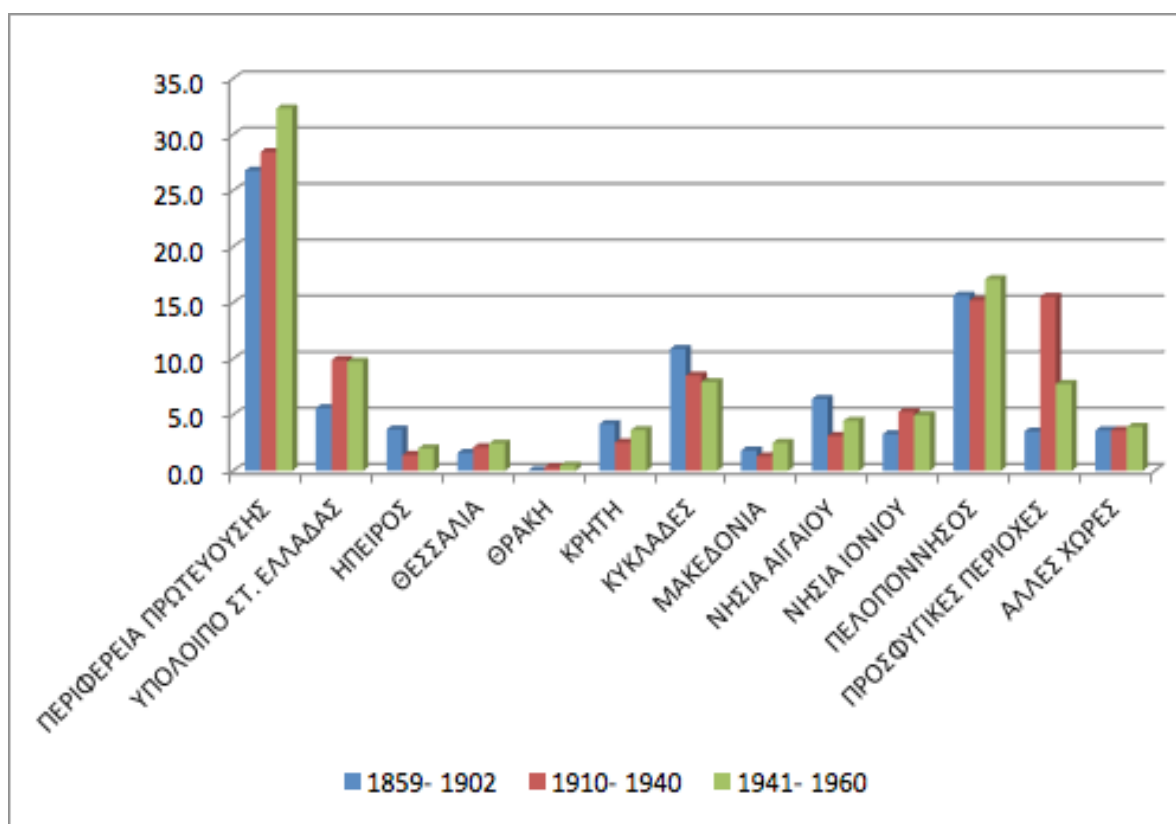
Η προέλευση των κατοίκων με βάση την περιφέρεια και τις διαφορετικές πηγές

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού του 1920 και 1928 σχετικά με τον τόπο γέννησης των κατοίκων του Δήμου Αθηναίων, η Πελοπόννησος, οι Κυκλάδες και η Στερεά Ελλάδα ήταν

32 Με βάση το διάταγμα της 17ης Σεπτεμβρίου του 1926, «ίνα μεταβληθώσι ξενόφωνα ή κακόχηα ονόματα συνοικισμών, πόλεων ή κωμών».

οι μεγάλες δεξαμενές που άρδευαν τον πληθυσμό της πρωτεύουσας όχι μόνο κατά τον 19ο αιώνα αλλά και μέχρι το 1960. Τα ποσοστά αφίξεων από αυτές τις περιοχές μειώθηκαν το 1928 και αυτό αποδίδεται στο κύμα των προσφύγων, που άλλαξε σημαντικά την κατανομή, αφού 1 στους 4 κατοίκους ήταν πρόσφυγας και μόνο 1 στους 3 είχε γεννηθεί στην Αθήνα³³ – ενώ μέχρι το 1900 οι γεννημένοι στην Αθήνα ήταν 1 στους 4. Είναι εντυπωσιακό ότι η έλξη της Αθήνας ήταν έντονη στον νησιωτικό πληθυσμό, καθώς, μετά τις Κυκλάδες που αιμοραγούσαν συνεχώς προς την πρωτεύουσα, ακολουθούσαν τα Ιόνια νησιά και τα νησιά του Αιγαίου. Τα ηπειρωτικά διαμερίσματα της χώρας συγκράτησαν τον πληθυσμό τους, είτε λόγω πλουσιότερης ενδοχώρας είτε επειδή τα μέσα μεταφοράς απέτρεπαν το ταξίδι μέχρι την Αθήνα. Είναι επίσης εντυπωσιακό ότι και την εικοσαετία 1940-1960, οι γηγενείς Αθηναίοι δεν ήταν περισσότεροι από 1 στους 3, αναδεικνύοντας το συνεχές μεταναστευτικό ρεύμα προς την πρωτεύουσα, που εντάθηκε αυτή την περίοδο, ανανεώνοντας και αυξάνοντας τον πληθυσμό της.

Διάγραμμα 9 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας, 1859-1960, σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα

Πηγή: 1859-1902, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, βλ. Myrto Dimitropoulou, *ό.π.*, σελ. 160. 1910-1960, αποδελτίωση ληξιαρχικών πράξεων γάμου Δήμου Αθηναίων και υπολογισμοί δικού μου.

33 Βλέπε Γιάννης Πολύζος, *ό.π.*, σελ. 25.

Πίνακας 34 Γεωγραφική προέλευση των κατοίκων της πρωτεύουσας 1859-1960, με βάση τα ληξιαρχικά έγγραφα (1859-1902: ληξιαρχικές πράξεις θανάτου και 1910-1960: ληξιαρχικές πράξεις γάμου) σε % ανά γεωγραφικό διαμέρισμα			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1859-1902	1910-1940	1941-1960
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	26,8	28,2	32,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	5,6	10,1	9,6
ΗΠΕΙΡΟΣ	3,7	1,5	2,0
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,6	2,1	2,4
ΘΡΑΚΗ	0,1	0,5	0,6
ΙΟΝΙΟ	3,3	5,1	5,0
ΚΡΗΤΗ	4,2	2,5	3,6
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	10,9	8,6	7,9
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,8	1,5	2,6
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	6,4	3,3	4,5
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	15,6	15,1	17,1
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	3,5	15,4	7,7
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,6	3,3	3,8
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	12,9	2,9	0,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: 1859-1902: Myrto Dimitropoulou, σελ. 160. 1910-1960: αποδελτίωση ληξιαρχικών πράξεων γάμου Δήμου Αθηναίων και υπολογισμοί δικό μου.

Αναλυτικότερα, αν συγκρίνουμε τα ποσοστά πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο για κάθε φύλο χωριστά στις δύο διαφορετικές πηγές, ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1940 και απογραφή 1928, παρατηρούμε ότι η μεγάλη απόκλιση αφορά όσους και όσες είχαν γεννηθεί στην περιοχή πρωτεύουσας και στο ευρύτερο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας, που όμως συνολικά ήταν μάλλον περισσότεροι από 1 στους 3. Προφανώς και εδώ η σύγκριση των ποσοστών δεν είναι εύκολη, αφού στην απογραφή του

1928 ο προσφυγικός πληθυσμός, στην πλειοψηφία του γυναικείος, επηρέασε προς τα κάτω την κατανομή στα άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα, αλλά η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και οι Κυκλάδες ήταν τα διαμερίσματα που έστελναν τους περισσότερους άνδρες και γυναίκες στην πρωτεύουσα. Τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου ακολουθούσαν, στέλνοντας τα πρώτα κυρίως γυναίκες, τα δεύτερα κυρίως άνδρες.

Αν οι σύλλογοι³⁴ μεταναστών το 1910 είναι αυτοί που φαίνονται στον πίνακα 37, τότε μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι οι προερχόμενοι από τους αναγραφόμενους τόπους αποτέλεσαν μέχρι τις αρχές του 1900 είτε τις πολυπληθέστερες ομάδες μεταναστών στην πρωτεύουσα, είτε τις πιο δραστήριες, είτε ακόμα και αυτές που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη να αναφερθούν σε μια συλλογικότητα.

Οι Κυκλαδίτες από τα 14 νησιά – Αμοργό, Ανάφη, Σίφνο, Άνδρο, Σύρο, Σαντορίνη, Κέα, Κίμωλο, Κύθνο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο, Σέριφο και Τήνο – φαίνεται να ήταν και οι πιο δραστήριοι, καθώς και όσοι ήρθαν από τη Λέσβο.

Οι Πελοποννήσιοι που είχαν δημιουργήσει συλλόγους προέρχονταν από ορεινές κυρίως περιοχές, αλλά κάλυπταν σχεδόν όλο το διαμέρισμα: Στυμφαλία νομού Κορινθίας, νομό Λακωνίας, Καλάβρυτα νομού Αχαΐας, επαρχία Γορτυνίας νομού Αρκαδίας, Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας νομού Αρκαδίας, ορεινό χωριό Θεισόα (πρώην Λάβδα) της επαρχίας Ολυμπίας του νομού Ηλείας, αλλά και από τις πόλεις Πάτρα (νομού Αχαΐας), Κόρινθο (νομού Κορινθίας) και Άργος (νομού Αργολίδας). Είναι αξιοσημείωτο ωστόσο ότι δεν καταγράφονται σύλλογοι από τον νομό Μεσσηνίας που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι από τους νομούς με τους περισσότερους μετανάστες στην πρωτεύουσα. Οι Στερεοελλαδίτες που ήρθαν από τη Θήβα και από την ημιορεινή επαρχία Λοκρίδος του νομού Φθιώτιδας ήταν μάλλον οι πιο δραστήριοι Στερεοελλαδίτες. Και το ίδιο πιθανόν συνέβη με τους Κεφαλλονίτες από τα Ιόνια νησιά, αφού δεν εντοπίσαμε σύλλογο Κερκυραίων.

Η Θράκη, η Μακεδονία και η Ήπειρος εκπροσωπούσαν μόνο με έναν σύλλογο για κάθε διαμέρισμα, αφού αυτές οι περιοχές εμφάνισαν και τη μικρότερη μετανάστευση προς την πρωτεύουσα, τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

34 Βλέπε για το θέμα αυτό Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου & Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015. http://www.public-sociality.uoc.gr/ebook/Dimosia_Koinonikotita.pdf (ανακτήθηκε στις 4/7/2016) και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον εικοστό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2010.

Κάποια από τα γραφεία των συλλόγων το 1910 ήταν στο κέντρο της πόλης, αλλά προφανώς η έδρα επιλέχθηκε με στόχο την εύκολη πρόσβαση και όχι απαραίτητα τη γειτνίαση με το πλήθος των εγκατεστημένων μελών τη χρονική στιγμή της ίδρυσης.

Πίνακας 35 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1920-1928				
ΑΠΟΓΡΑΦΗ	1920		1928	
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΛΗΘΟΣ	%	ΠΛΗΘΟΣ	%
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	122.852	38,7	152.317	33,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	49.962	15,8	59.104	12,9
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	19.121	6,0	24.410	5,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	7.304	2,3	6.170	1,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	28.400	9,0	32.343	7,0
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	5.638	1,8	10.599	2,3
ΙΟΝΙΟ	11.722	3,7	13.785	3,0
ΗΠΕΙΡΟΣ	5.450	1,7	8.998	2,0
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	5.988	1,9	3.965	0,9
ΘΡΑΚΗ	1.938	0,6	710	0,2
ΚΡΗΤΗ	8.485	2,7	9.014	2,0
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	0	0,0	121.068	26,4
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	35.454	11,2	16.728	3,6
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	14.895	4,7	0	0,0
ΣΥΝΟΛΟ	317.209	100,0	459.211	100,0

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού 1920 και 1928.

Πίνακας 36 Τόπος γέννησης του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και κατά φύλο σε %, 1910-1940

ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΛΗΞΙΑΡΧΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ 1910-1940		ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΠΑΛΘΥΣΜΟΥ 1928	
	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	ΑΝΤΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ
ΑΘΗΝΑ	20,2	31,8	29,6	27,8
Υπόλοιπο ΑΤΤΙΚΗΣ	2,4	1,9	3,9	5,0
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	19,1	11,1	14,7	11,1
Υπόλοιπο ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑ	11,2	9,0	6,3	4,4
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,7	1,6	1,6	1,1
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	9,0	6,0	8,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	2,9	3,6	2,0	2,7
ΙΟΝΙΟ	6,4	3,8	3,2	2,8
ΗΠΕΙΡΟΣ	2,0	1,0	2,6	1,3
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,6	1,3	1,0	0,7
ΘΡΑΚΗ	0,6	0,5	0,1	0,2
ΚΡΗΤΗ	3,2	1,9	2,2	1,7
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	14,2	16,7	23,0	29,7
ΆΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	2,6	3,9	3,7	3,5
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	2,9	2,8	0,0	0,0
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων και απογραφή πληθυσμού 1928.

Πίνακας 37 Σύλλογοι, σύνδεσμοι και αδελφότητες μεταναστών, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ν. Ιγγλέση του 1910

	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΟΔΟΣ	ΑΡ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΙΔΡΥΣΗ
Σύλλογος	Αγ. Βασιλείου Κυνουρίας				
Σύνδ/μος	Αμοργινών	Μνησικλέους	8		1901
Σύνδ/μος	Αναφαιών				
Σύνδ/μος	Ανδρίων	Κοραή	5		1896
Σύλλογος	Αργείων «Ατρεύς»	Καλωνού	19		
Αδελφότης	Δωρική				1906
Σύνδ/μος	Ελευσινίων Γόρτυνος (πρώην δήμος Γόρτυνος, νυν Μεγαλόπολης, Νομός Αρκαδίας)				
Σύνδ/μος	Ερμουπολιτών και Συρίων	Σωτείρας	39	Πειραιάς	1900
Αδελφότης	Ηπειρωτική	Σοφοκλέους			
Σύνδ/μος	Θηβαϊκός				
Σύνδ/μος	Θηραίων	Κόδρου			
Σύλλογος	Θρακικός Πατριωτικός	Πλ. Κολωνακίου			
Σύλλογος	Καλαβρυτινών	Πανεπιστημίου	38		
Αδελφότης	Κεφαλληνιακή	Ευριπίδου	12		
Σύνδ/μος	Κέων	Πατησίων	17		
Σύνδ/μος	Κιμωλιών				
Σύνδ/μος	Κορινθιακός				
Αδελφότης	Κτικαδιανών Τηνίων	Σανταρόζα	8		
Αδελφότης	Κυθνίων				1901

Αδελφότητα	Λακωνική				
Σύνδ/μος	Λεσβίων				
Σύνδ/μος	Λοκρικός				
Σύλλογος	Μακεδονικός				
Αδελφότητα	Μυκωνίων				1895
Σύλλογος	Ναξιακός	Σοφοκλέους	2		
Σύνδ/μος	Πάρου Εκατομυλιανής				
Σύλλογος	Πατρέων				
Σύνδ/μος	Σεριφίων				1896
Αδελφότητα	Σιφνίων				
Σύνδ/μος	Στυμφαλιακός				
Αδελφότητα	Τηνίων	Σταδίου			
Σύλλογος	Τρικολώνων (Δήμος της επαρχίας Γορτυνίας)				1889
Σύνδ/μος	Των απανταχού Λαβδαιών (Νομού Ηλείας)				

Πηγή: Οδηγός Νικ. Ιγγλέση 1910.

Ο τόπος καταγωγής για γαμπρούς και νύφες

Το πρώτο μισό του 20ού αιώνα μόνον ένας στους τέσσερις Αθηναίους είχε γεννηθεί στην πρωτεύουσα. Οι Αθηναίοι γαμπροί, ενώ ήταν λιγότεροι από ένας στους τέσσερις προπολεμικά, τη δεκαετία του 1950 αυξήθηκαν σε έναν στους τρεις, καθώς πλέον οι μετανάστες των προηγούμενων δεκαετιών είχαν ενισχύσει τον πληθυσμό με απογόνους που γεννήθηκαν στην πρωτεύουσα. Όλες οι άλλες περιοχές της χώρας συνέχισαν να τροφοδοτούν την Αθήνα με σχεδόν ίδια ποσοστά στην προπολεμική και μεταπολεμική περίοδο. Πάντως, όταν αναφερόμαστε στους Αθηναίους γαμπρούς, εννέα φορές στις δέκα πρόκειται

για κατοίκους του Δήμου Αθηναίων σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, όπως εξάλλου και οι Αθηναίες νέφες, καθώς πολύ μικρό ποσοστό είχε καταγωγή από Πειραιά (2% στην αρχή της περιόδου και 3,4% στο τέλος) ή άλλο δήμο της Περιφέρειας Πρωτευούσης (λιγότερο από 1% σε όλη την περίοδο).

Πίνακας 38 Περιοχή καταγωγής των γαμπρών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960					
ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	24,2	21,7	25,1	24,3	31,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	13,5	9,0	8,6	9,6	10,7
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,7	2,0	2,2	2,8	2,5
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,7	2,6	2,9	2,7	2,5
ΘΡΑΚΗ	0,5	0,6	0,7	0,5	0,4
ΙΟΝΙΟ	7,3	5,8	7,1	5,8	5,2
ΚΡΗΤΗ	3,4	3,0	5,2	3,7	3,6
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	7,3	8,7	5,5	7,2	7,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,6	1,1	2,4	1,9	2,4
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	2,0	3,6	4,1	4,1	4,2
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	22,1	16,7	17,3	17,7	19,2
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	6,4	20,3	14,1	11,1	6,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,0	3,0	4,0	8,1	3,6
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	4,3	1,8	0,8	0,5	0,6
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960.

Πίνακας 39 Περιοχή καταγωγής των γυναικών που παντρεύονται στην Αθήνα, 1910-1960					
ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	41,4	28,3	35,8	36,4	36,5
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	8,9	8,5	7,1	10,0	9,9
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,0	1,0	1,4	1,5	1,5
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,8	1,4	1,6	2,3	2,4
ΘΡΑΚΗ	0,5	0,5	1,0	0,5	0,5
ΙΟΝΙΟ	4,3	4,1	4,2	4,0	4,5
ΚΡΗΤΗ	1,3	2,3	3,3	2,8	3,7
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	9,6	8,2	8,1	9,1
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,2	1,3	2,7	2,3	3,1
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	1,8	4,5	4,9	5,1	4,6
ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΣ	11,7	10,8	12,3	14,9	17,1
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	9,1	22,7	13,7	8,7	3,4
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	4,2	3,8	3,3	3,1	2,7
ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	4,8	1,2	0,6	0,3	1,0
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1910-1960.

Πίνακας 40 Γαμπροί και νύφες από τις Κυκλάδες, 1910-1924		
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΣΥΡΟΣ	74	76
ΝΑΞΟΣ	33	31
ΑΝΔΡΟΣ	53	66
ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ	25	21
ΤΗΝΟΣ	24	27
ΚΕΑ	24	26
ΠΑΡΟΣ	19	31
ΣΙΦΝΟΣ	11	12
ΑΜΟΡΓΟΣ	11	17
ΚΥΘΝΟΣ	10	10
ΑΝΑΦΗ	5	3
ΜΗΛΟΣ	5	10
ΙΟΣ	4	2
ΚΙΜΩΛΟΣ	4	3
ΜΥΚΟΝΟΣ	4	8
ΣΕΡΙΦΟΣ	4	5
ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ	3	3
ΣΙΚΙΝΟΣ	2	2
ΝΙΣΥΡΟΣ	1	
ΔΟΝΟΥΣΑ		1
ΣΥΝΟΛΟ	316	354

Πηγή: Δηξαρχικές πράξεις γάμου 1910-1924.

Πίνακας 41 Άνδρες και γυναίκες από τις Κυκλάδες, απόλυτοι αριθμοί, 1910-1960					
	1910-24	1925-40	1941-44	1945-50	1951-60
ΑΝΔΡΕΣ	316	482	106	250	514
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	354	529	158	281	609

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις: το σύνολο των πράξεων για την περίοδο 1910-1924 και το δείγμα για την περίοδο 1925-1960.

Οι Αθηναίες νύφες ήταν περισσότερες συγκριτικά με τους άνδρες. Ήταν περισσότερες από έναν στις τρεις (41,4%) προπολεμικά και κατέληξαν σχεδόν στα ίδια επίπεδα μεταπολεμικά. Όλα τα διαμερίσματα της χώρας αύξησαν τα ποσοστά των μεταναστριών –εκτός από τη Θράκη και το Ιόνιο που τα διατήρησαν σταθερά– με προεξάρχουσα την Πελοπόννησο.

Τελικά, η δεκαετία του 1940 δεν φαίνεται να είχε επιπτώσεις σ' αυτό το επίπεδο: οι άνδρες συνέχισαν να καταφτάνουν από τις ίδιες περιοχές και η μόνη διαφοροποίηση των γυναικών αφορά την Πελοπόννησο που ενέτεινε την αποστολή γυναικών στην πρωτεύουσα.

Οι νομοί της χώρας που ώθησαν περισσότερους στη μετανάστευση (εκτός βεβαίως των προσφυγικών περιοχών) είναι οι νομοί Κυκλάδων, με επικεφαλής όλη την περίοδο από το 1910 έως το 1960 τη Νάξο, την Άνδρο και τη Σύρο, όλοι οι νομοί της Πελοποννήσου και οι νομοί Ευβοίας (κυρίως από Χαλκίδα και δευτερευόντως από Κύμη και Κάρυστο), Αιτωλοακαρνανίας (κυρίως από Μεσολόγγι, Ναύπακτο και Αγρίνιο) και Κεφαλονιάς.

Αναλυτικότερα, την περίοδο 1910-1924 οι Κυκλάδες έστειλαν περισσότερες γυναίκες (354 άτομα, δηλαδή 8,1%) από ό,τι άνδρες (313 άτομα, δηλαδή 7,3%) και μάλιστα αυτό ήταν πιο έντονο κυρίως για την Άνδρο και την Πάρο, αλλά και για την Αμοργό, τη Μήλο και τη Μύκονο.

Και στη συνέχεια, όμως, φαίνεται πως το χαρακτηριστικό αυτό δεν ανατράπηκε: τόσο πριν από τον Β Παγκόσμιο πόλεμο, όσο και κατά τη διάρκειά του αλλά και μετά, οι Κυκλαδίτισσες έρχονταν να κατοικήσουν στην Αθήνα περισσότερο από τους Κυκλαδίτες.

Εξετάζοντας τον τόπο καταγωγής την περίοδο 1910-1924, δεν προκαλεί τόσο το ενδιαφέρον ότι συναντάμε πολλά άτομα από την Καλαμάτα Μεσσηνίας όσο ότι υπάρχουν επτά άνδρες με καταγωγή από την Άβια ή Παλιόχωρα Μεσσηνίας που παντρεύτηκαν από το 1913 έως το 1924, δηλαδή ότι ένα μικρό χωριό έχασε τον νεαρό του πληθυσμό στις αρχές του 20ού αιώνα.

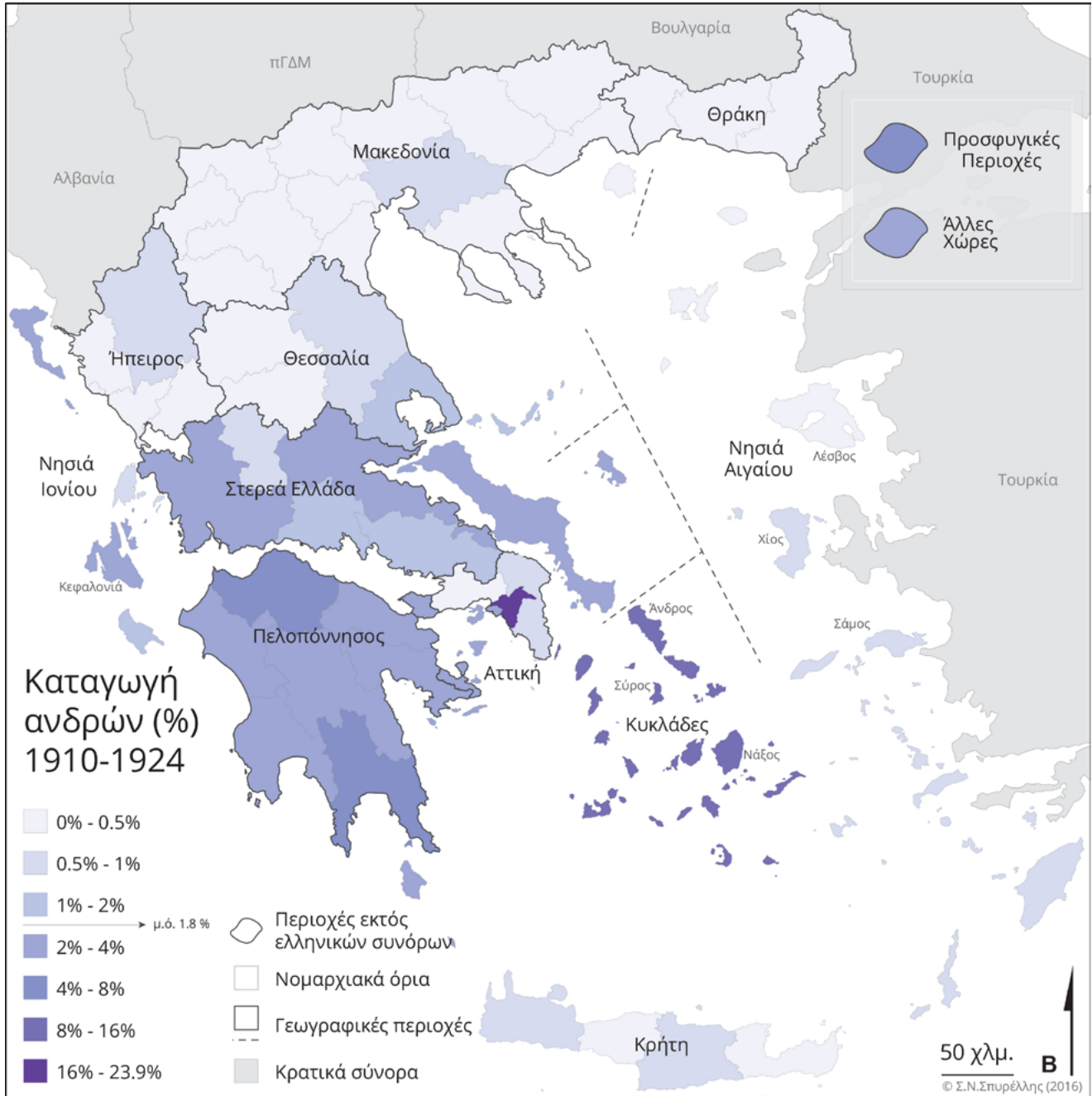
Με τον γενικό προσδιορισμό «άλλες χώρες» περιγράφονται περιοχές όπου η ελληνική διασπορά έχει μακρά παράδοση και όπου υπήρχαν σημαντικές ελληνικές παροικίες από τον 18ο αιώνα: Κύπρος, Ρουμανία (κυρίως Κωσταντζα, Βραΐλα και Βουκουρέστι), Ρωσία (κυρίως Οδησσός, Ταϊγάνι κ.λπ.), Αυστρία (κυρίως Βιέννη), Αίγυπτος (κυρίως Αλεξάνδρεια, Κάιρο και Πορτ-Σάιντ), Βουλγαρία (Πύργος και Αγκιάλος), Αλβανία (το νότιο τμήμα της, δηλαδή Βόρειος Ήπειρος, όπως αναγράφεται στην πηγή της εποχής). Την περίοδο 1910-1924, 131 άνδρες, δηλαδή 3% του συνόλου, και 182 γυναίκες, δηλαδή 4,2%, γεννήθηκαν στις χώρες αυτές. Βεβαίως εδώ εντάσσονται και άτομα που γεννήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, όπως στην Ιταλία, την Αγγλία, την Αυστρία, την Ελβετία, τη Γερμανία και τη Γαλλία. Οι άνδρες ήταν συνήθως έμποροι, αξιωματικοί, μηχανικοί ή ανώτερα στελέχη τραπεζών ή εταιριών. Οι γυναίκες που είχαν γεννηθεί σε άλλη χώρα δεν είχαν επάγγελμα, με μοναδική εξαίρεση τη διδάκτορα φιλολογίας που γεννήθηκε στη Φιλαδέλφεια των Ηνωμένων Πολιτειών και παντρεύτηκε το 1916 στον Άγιο Δημήτριο στην Ακρόπολη τον δικηγόρο Ευάγγελο Π. από τη Χαλκίδα, αλλά ο γάμος κατέληξε σε διαζύγιο το 1934. Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι οι νύφες γεννημένες στη Γαλλία είναι πολλαπλάσιες από τους αντίστοιχους γαμπρούς (29 έναντι 8) όπως και αυτές της Γερμανίας (19 έναντι 3 ανδρών)· με ελάχιστες εξαιρέσεις, όλες παντρεύτηκαν Έλληνες στρατιωτικούς ή εμπόρους ή μηχανικούς, γιατρούς και δικηγόρους. Τέτοια ήταν η περίπτωση της 25άχρονης Άννας Ιω. Μισελώ από το Le Creusot της Γαλλίας που παντρεύτηκε το 1915 τον 43άχρονο αντισυνταγματάρχη πυροβολικού Γεώργιου Ι. Ζωγράφου· αντίστροφα, ο 40άχρονος Γάλλος μηχανικός και επιθεωρητής των Σιδηροδρόμων Λαρίσης, παντρεύτηκε το 1912 σε δεύτερο γάμο μια κατά είκοσι χρόνια νεότερή του Συριανή. Σε μεμονωμένες, προφανώς, περιπτώσεις εμφανίζεται κάποια πολύ μακρινή χώρα καταγωγής, όπως η Αργεντινή, η Ινδία και η Αιθιοπία, και αφορά μέλη ξένων αντιπροσωπειών ή προξενικών αρχών στην ελληνική πρωτεύουσα.

Η αμέσως επόμενη χρονική περίοδος χαρακτηρίστηκε από το μεγάλο κύμα των προσφύγων, όπου ένας στους πέντε άνδρες και σχεδόν μία στις τέσσερις γυναίκες που παντρεύτηκαν είχαν γεννηθεί σε προσφυγική περιοχή. Το υψηλό ποσοστό των προσφύγων μείωσε τα ποσοστά προσέλευσης από άλλες περιοχές εκτός από τις Κυκλάδες και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, κυρίως τη Λέσβο, τη Σάμο και τη Χίο, που

θα συνεχίσουν να εγκαταλείπονται όλη την περίοδο, μέχρι το 1960. Η γερμανική κατοχή δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στη επιλογή των συζύγων με γεωγραφικά κριτήρια ούτε μείωσε τον αριθμό των γάμων, παρά μόνο τη χρονιά της πείνας, το 1942· αλλά από το 1943 η μεγάλη αύξηση υπερκάλυψε τη διαφορά. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία των Ιταλών (28 στους 77) ανάμεσα στους ξένους γαμπρούς στη διάρκεια της Κατοχής στην Αθήνα, με νέφες που προέρχονταν από όλη τη χώρα: το 1/3 από αυτούς δήλωσαν μηχανικοί και οι υπόλοιποι έμποροι, υπάλληλοι κ.λπ. Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 διαφοροποιήθηκε σχετικά με τους γαμπρούς που είχαν γεννηθεί σε «άλλες χώρες». Ο διπλασιασμός του ποσοστού αυτών των ανδρών αφορούσε πρωτίστως Άγγλους υπηκόους (124 σε σύνολο 281 ανδρών που γεννήθηκαν σε άλλη χώρα) και σε μικρότερο βαθμό Αιγυπτιώτες (52), Αμερικανούς (24) και Ρώσους (19). Οι Άγγλοι που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα μετά την Κατοχή ήταν κυρίως μηχανικοί, υπάλληλοι (στον σιδηρόδρομο, λογιστές κ.ά.), στρατιωτικοί, τεχνίτες, οδηγοί κ.λπ., δηλαδή αυτοί που στελέχωσαν τις υπηρεσίες για την ανασυγκρότηση της χώρας. Οι μισοί παντρεύτηκαν Αθηναίες, ένα άλλο μεγάλο μέρος προσφυγοπούλες από τη Μικρά Ασία, ενώ μόνο ένα μικρό μέρος γυναίκες από άλλες χώρες.

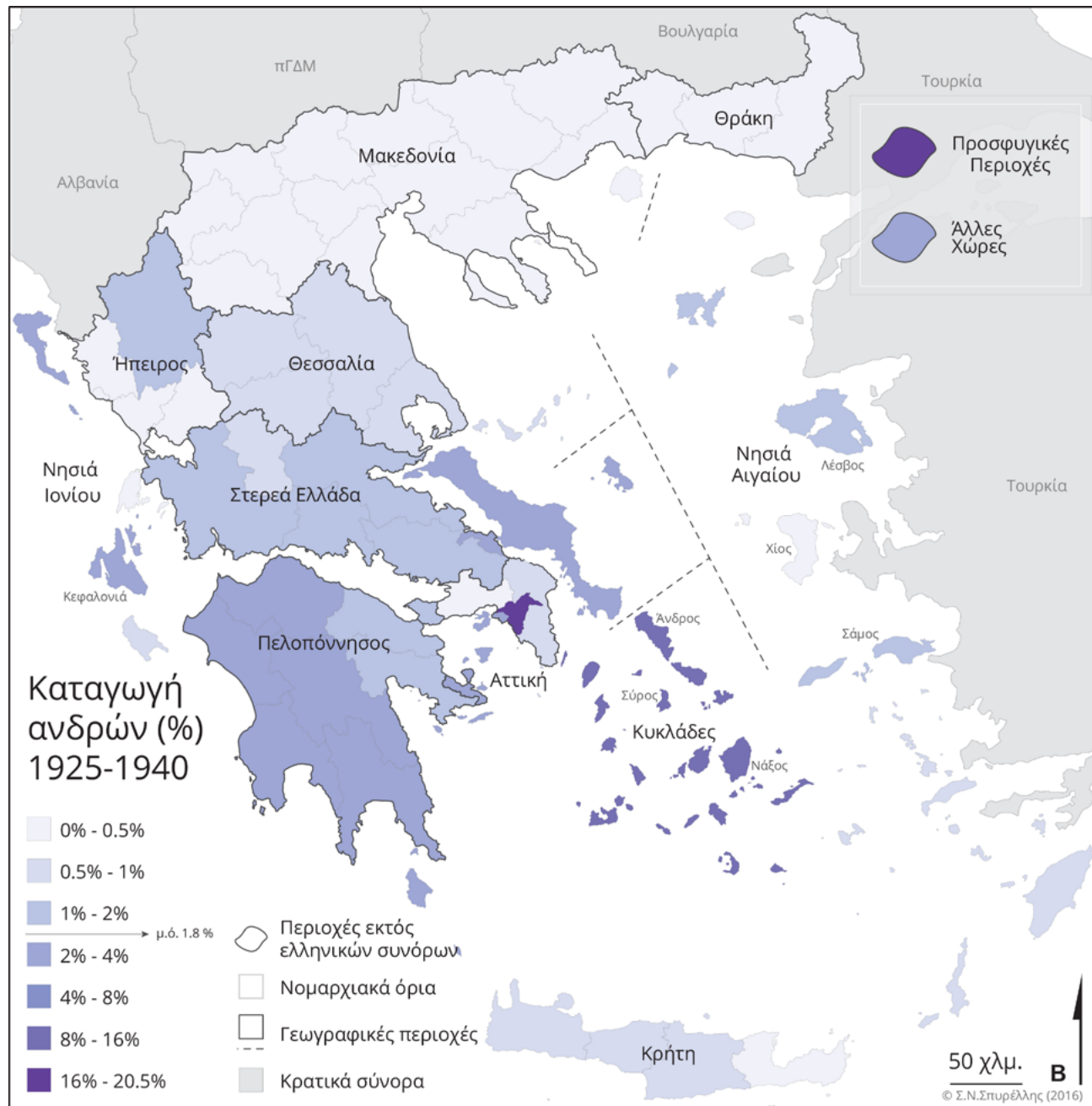
Οι γυναίκες που γεννήθηκαν σε άλλες χώρες την περίοδο 1925-1960 αντιπροσώπευαν ένα συνεχώς μειούμενο ποσοστό, με πιο σημαντικές χώρες προέλευσης την Αίγυπτο, τη Ρωσία και τις ΗΠΑ. Οι Αιγυπτιώτισσες δεν παρουσίασαν κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή στο ποσοστό συμμετοχής τους, οι γεννημένες όμως στη Ρωσία μειώθηκαν προς όφελος όσων γεννήθηκαν στην Αμερική τη δεκαετία του 1950.

Χάρτης 11 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1910 - 1924

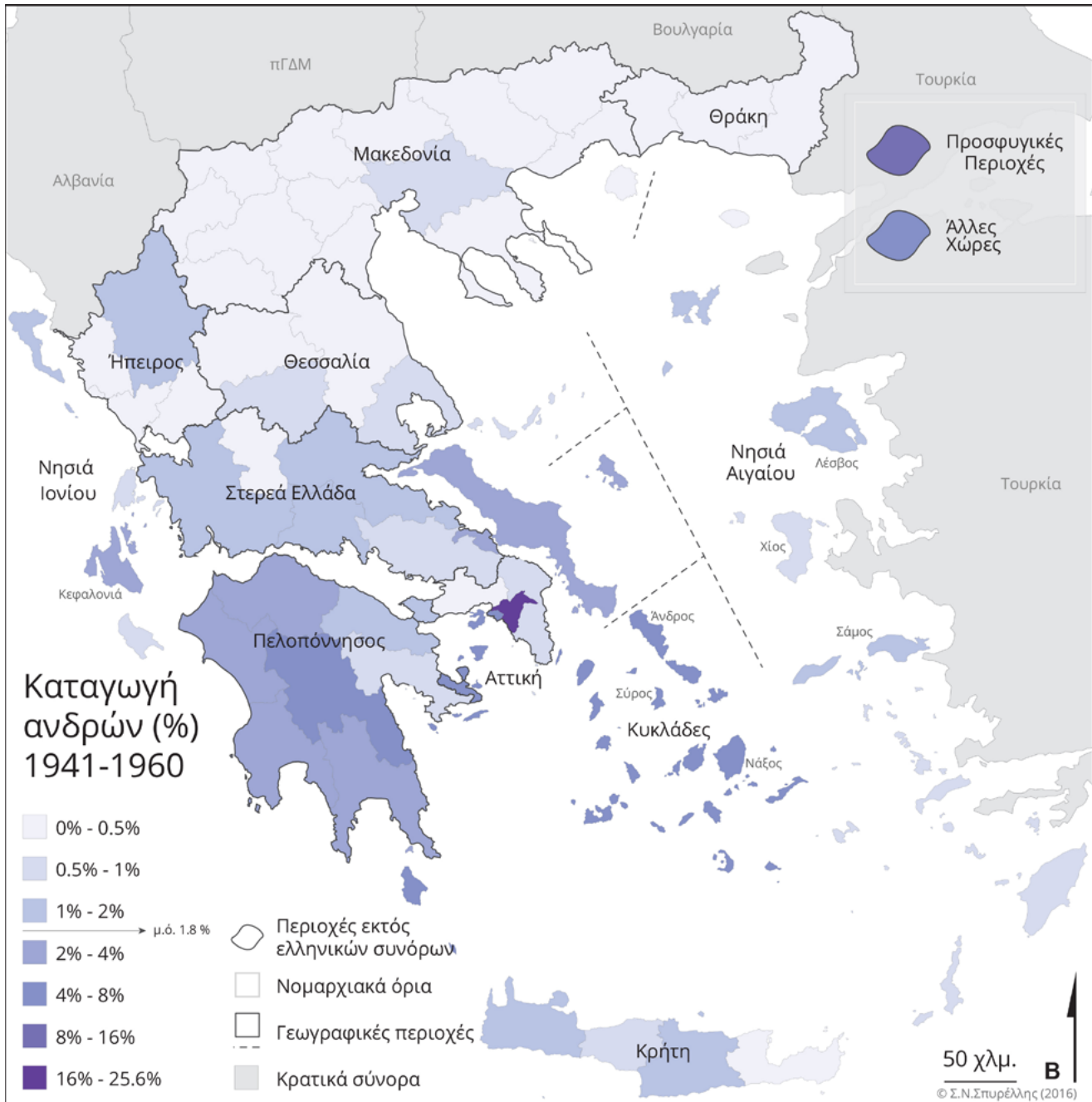
Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 12 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1925 - 1940

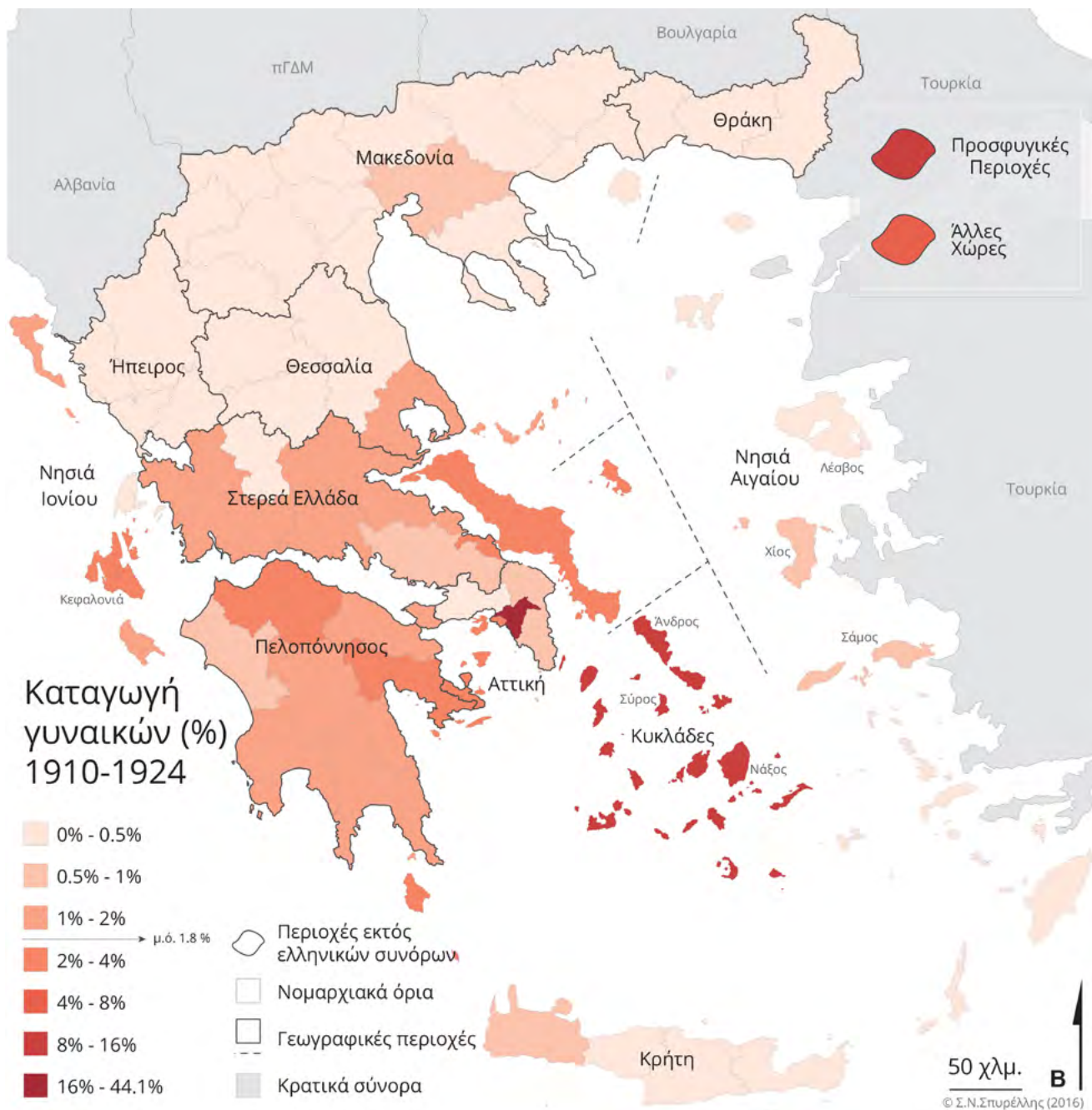
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 13 Νομός καταγωγής των αντρών, Γάμοι 1941 - 1960

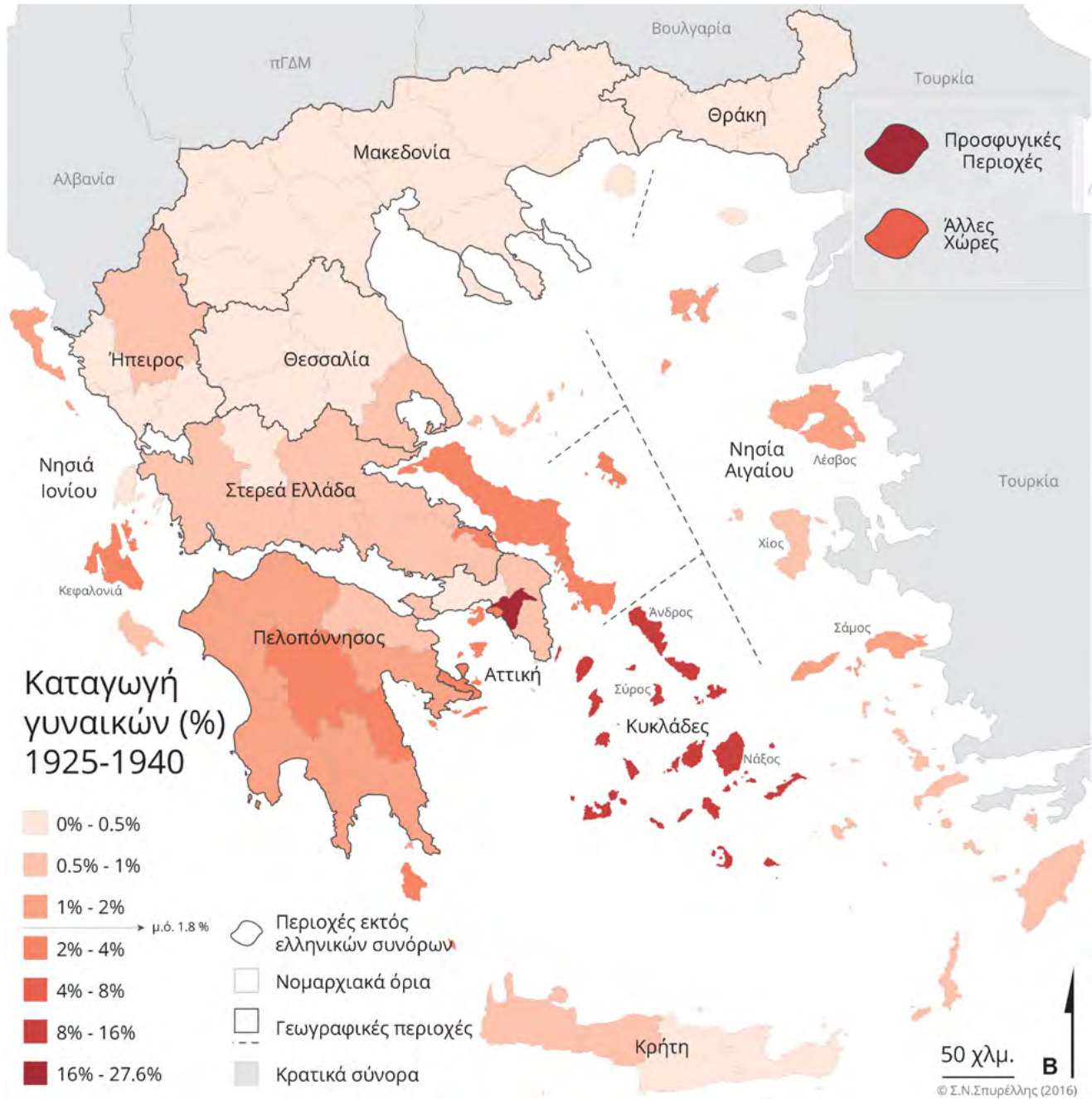
Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 14 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1910 - 1924

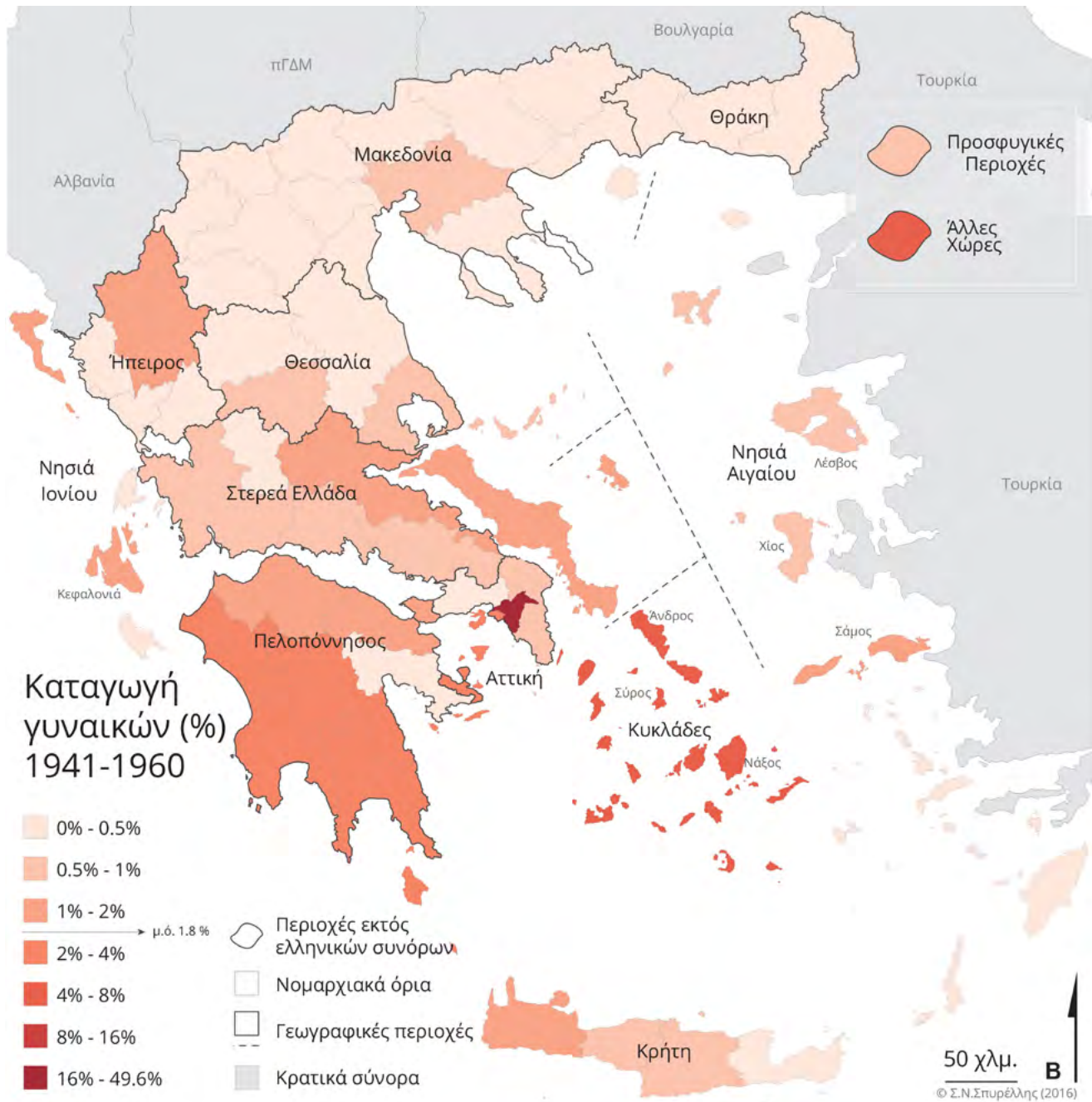
Πηγή: Δημογραφικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 15 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1925 - 1940

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 16 Νομός καταγωγής των γυναικών, Γάμοι 1941 - 1960

Πηγή: Δηξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Και η προηγούμενη γενιά

Η αναγραφή του τόπου κατοικίας των γονιών των νεονύμφων προβλεπόταν μόνο στο έγγραφο που χρησιμοποιήθηκε από το 1925 και μετά. Βεβαίως, το πεδίο αυτό δεν συμπληρωνόταν συστηματικά, κυρίως γιατί ένας ή και οι δυο γονείς είχαν πεθάνει, αλλά ίσως και από αμέλεια του υπαλλήλου, σε κάποιο μικρό βαθμό. Έτσι, διαθέτουμε τον τόπο κατοικίας του πατέρα του γαμπρού σε μικρότερο ποσοστό σε σχέση με του πατέρα της νύφης: η προχωρημένη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, ιδίως του άνδρα, σε συνδυασμό με το μικρό προσδόκιμο ζωής και με τη διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους δυο συζύγους, ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες να ήταν εν ζωή ο πατέρας του συζύγου.

Πίνακας 42 Ποσοστό έλλειψης στοιχείων για τον πατέρα των νεόνυμφων, 1925-1960			
ΕΛΛΕΙΨΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	%		
	1925-1940	1941-1950	1951-1960
ΠΑΤΕΡΑΣ ΓΑΜΠΡΟΥ	55	60	50
ΠΑΤΕΡΑΣ ΝΥΦΗΣ	50	53,5	38,8

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων, 1925-1960.

Το ποσοστό των πατεράδων των γαμπρών που κατοικούσαν στην Αθήνα ήταν σχεδόν διπλάσιο από το ποσοστό των γαμπρών που γεννήθηκαν στην Αθήνα. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι πολλοί νέοι είτε είχαν έρθει με τους γονείς τους είτε οι γονείς τους τους ακολούθησαν κατόπιν, και τελικά εγκαταστάθηκαν οικογενειακά στην πρωτεύουσα. Όλοι οι άλλοι τόποι κατοικίας των γονιών μαρτυρούν τις περιοχές που έστελναν μετανάστες στην Αθήνα. Η ιεραρχία των γεωγραφικών διαμερισμάτων που έστελναν τους νέους και τις νέες στην πρωτεύουσα δεν άλλαξε: καταρχάς η Πελοπόννησος και έπονται οι Κυκλάδες και η Στερεά Ελλάδα. Οι προσφυγικές περιοχές δεν ήταν πλέον τόπος κατοικίας των γονέων μετά το 1940, αφού η ανταλλαγή πληθυσμών διέρρηξε οριστικά την επαφή με τις περιοχές αυτές. Το ποσοστό των γονιών που κατοικούσαν σε άλλη χώρα τη δεκαετία του 1940 είναι διογκωμένο, καθώς αφορά κυρίως Άγγλους, Αμερικανούς και Αιγυπτιώτες προγόνους, των οποίων τα παιδιά παντρεύτηκαν στην Αθήνα.

Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση για τον πατέρα της νύφης, με τη διαφορά ότι εδώ τα ποσοστά (που είναι σχεδόν διπλάσια και πάλι) για τους γονείς που κατοικούσαν στην Αθήνα είναι ακόμα μεγαλύτερα, αφού και οι Αθηναίες νύφες ήταν περισσότερες. Και εδώ επιβεβαιώνεται ότι η Πελοπόννησος έστειλε περισσότερες νύφες στην πρωτεύουσα μετά το 1940.

Τα διαφορετικά ποσοστά ανάμεσα στους γονείς των ανδρών και των κοριτσιών που ζούσαν στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και άρα μετοίκησαν οικογενειακάς υποδεικνύουν και τη διαφορετική μεταναστευτική πρακτική ανάμεσα στα δύο φύλα. Είναι μάλλον προφανές από τα στοιχεία του πίνακα ότι τουλάχιστον δύο στους τρεις άνδρες ήρθαν μόνοι τους, αφού οι γονείς συνέχισαν να μένουν στην περιφέρεια καταγωγής τους· αντίθετα οι γυναίκες μετοίκησαν στην πλειοψηφία τους μαζί με τους γονείς τους. Ωστόσο η μετανάστευση δεν ήταν ατομική επιλογή αλλά μάλλον οικογενειακή και, επομένως, ήταν απόφαση και των γονιών (σίγουρα, δεν ήταν απόφαση, για παράδειγμα, του ανήλικου να έρθει στην Αθήνα για παραγιός ή υπηρέτρια στις αρχές του αιώνα). Τα ερωτήματα παραμένουν πολλά: για ποιους λόγους ερχόταν κάποιος στην Αθήνα και σε ποια ηλικία; Μια οικογένεια με κόρες μετανάστευε πιο εύκολα από ό,τι μια οικογένεια με γιους; Και αν είχαν και γιο και κόρη; Μήπως η υπηρέτρια τράβαγε τους γονείς στην Αθήνα; Όπως και να 'χει, το σίγουρο είναι πως καινούριοι μετανάστες προστέθηκαν ως Αθηναίοι στους παλιούς.

Από όσα προηγήθηκαν, μπορούμε να υποθέσουμε πως, αν οι μισοί γονείς δεν ήταν εν ζωή τη στιγμή του γάμου των παιδιών τους και από τους υπόλοιπους πάλι οι μισοί μόνο ζούσαν στην Αθήνα, τότε το αθηναϊκό νοικοκυριό ήταν συνήθως μικρό σε μέγεθος, χωρίς τη συγκατοίκηση των τριών γενιών. Τέλος, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν μπορούσαμε να μελετήσουμε τον ρόλο των γονιών στη διαδικασία γνωριμίας και απόφασης να παντρευτούν δυο νέοι, αλλά κάτι τέτοιο ξεπερνάει τις δυνατότητες αυτής της μελέτης.

Πίνακας 43 Τόπος κατοικίας του πατέρα του γαμπρού (%)			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1925-40	1941-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	48,1	46,8	54,2
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	12,6	14,0	13,6
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	6,9	6,6	8,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,8	1,9	1,5
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,1	4,3	6,0
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,0	3,0	3,0
ΙΟΝΙΟ	4,1	3,4	3,3
ΗΠΕΙΡΟΣ	1,8	2,2	1,4
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,3	2,0	1,5
ΘΡΑΚΗ	0,2	0,7	0,1
ΚΡΗΤΗ	2,9	4,7	3,5
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	6,2	0,9	0,3
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,0	9,6	3,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου (χωρίς τις εγγραφές όπου δεν υπάρχει ο τόπος κατοικίας).

Πίνακας 44 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης (%)			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1925-40	1941-50	1951-60
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	61,0	63,6	56,8
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	6,1	9,2	12,3
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	5,9	7,2	8,3
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1,1	1,3	1,3
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	8,0	6,4	7,4
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,8	3,1	3,2
ΙΟΝΙΟ	2,1	2,4	2,8
ΗΠΕΙΡΟΣ	0,4	0,8	0,7
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,5	1,2	1,7
ΘΡΑΚΗ	0,1	0,2	0,2
ΚΡΗΤΗ	1,7	1,9	2,8
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	5,6	0,2	0,1
ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	2,8	2,5	2,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου (χωρίς τις εγγραφές όπου δεν υπάρχει ο τόπος κατοικίας).

Πίνακας 45 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας αυτού τη στιγμή του γάμου του γιού, 1925-1960, %				
	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΠΑΤΕΡΑΣ «ΑΠΟΒΙΩΣΑΣ»	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ Π.Π.
1	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	25,2	37,4	54,8
2	ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	9,9	9,2	5,1
3	ΗΠΕΙΡΟΣ	2,4	2,2	1,5
4	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,8	2,0	1,4
5	ΘΡΑΚΗ	0,4	0,2	0,2
6	ΙΟΝΙΟ	6,1	4,7	3,2
7	ΚΡΗΤΗ	3,1	4,5	1,3
8	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	6,6	8,3	5,7
9	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1,9	1,4	1,4
10	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3,5	3,8	2,6
11	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	18,8	17,9	8,7
12	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	15,0	3,2	10,9
13	ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	3,8	4,9	2,6
14	ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	0,6	0,3	0,4
	ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

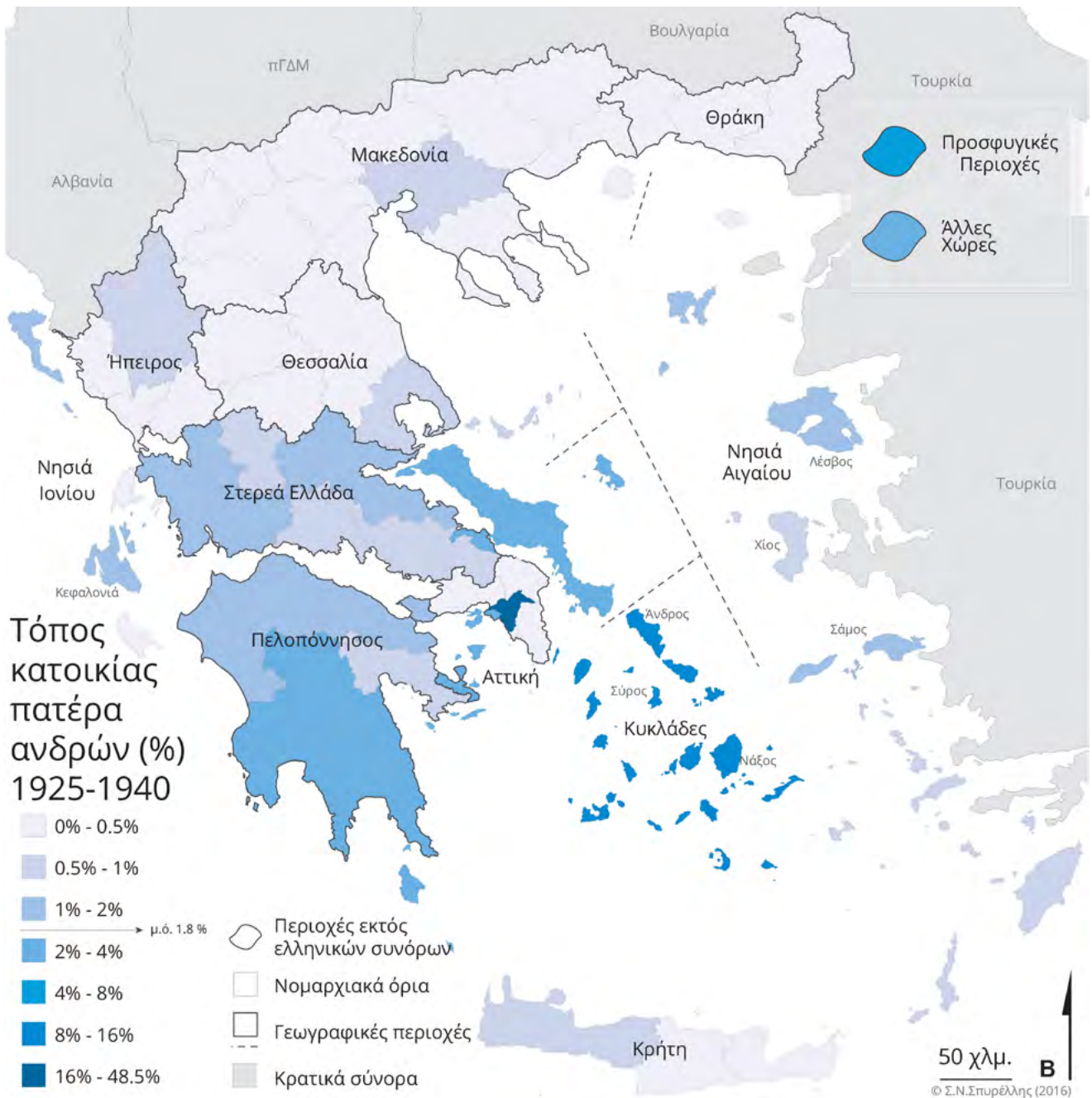
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1960.

Πίνακας 46 Παρουσία του γονέα και περιφέρεια κατοικίας του τη στιγμή του γάμου της κόρης, 1925-1960 (%)

	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΠΑΤΕΡΑΣ «ΑΠΟΒΙΩΣΑΣ»	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΑΤΕΡΑΣ ΖΕΙ ΣΤΗΝ Π.Π.
1	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	31,4	49,9	60,6
2	ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	8,9	9,0	4,5
3	ΗΠΕΙΡΟΣ	1,6	0,7	1,1
4	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2,5	1,5	1,0
5	ΘΡΑΚΗ	0,6	0,2	0,3
6	ΙΟΝΙΟ	5,1	3,3	2,6
7	ΚΡΗΤΗ	3,1	2,7	1,4
8	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	7,6	9,6	4,6
9	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2,6	1,4	1,8
10	ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	4,9	3,9	2,6
11	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	15,5	12,8	7,3
12	ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	15,7	2,5	9,1
13	ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ	0,0	2,3	2,6
14	ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	0,7	0,3	0,6
	ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100

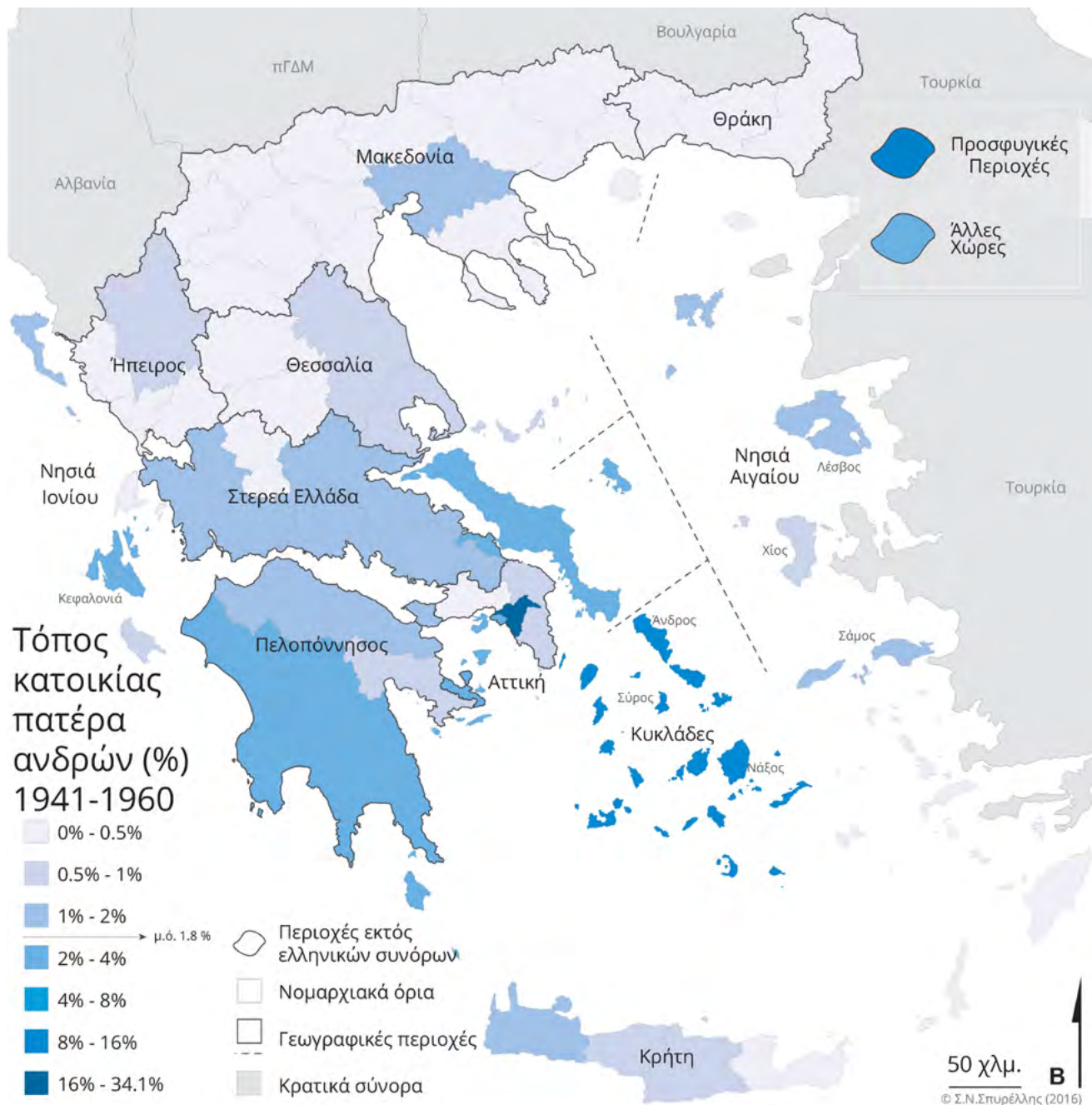
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου 1925-1960.

Χάρτης 17 Τόπος κατοικίας του πατέρα του άντρα, Γάμοι 1925- 1940

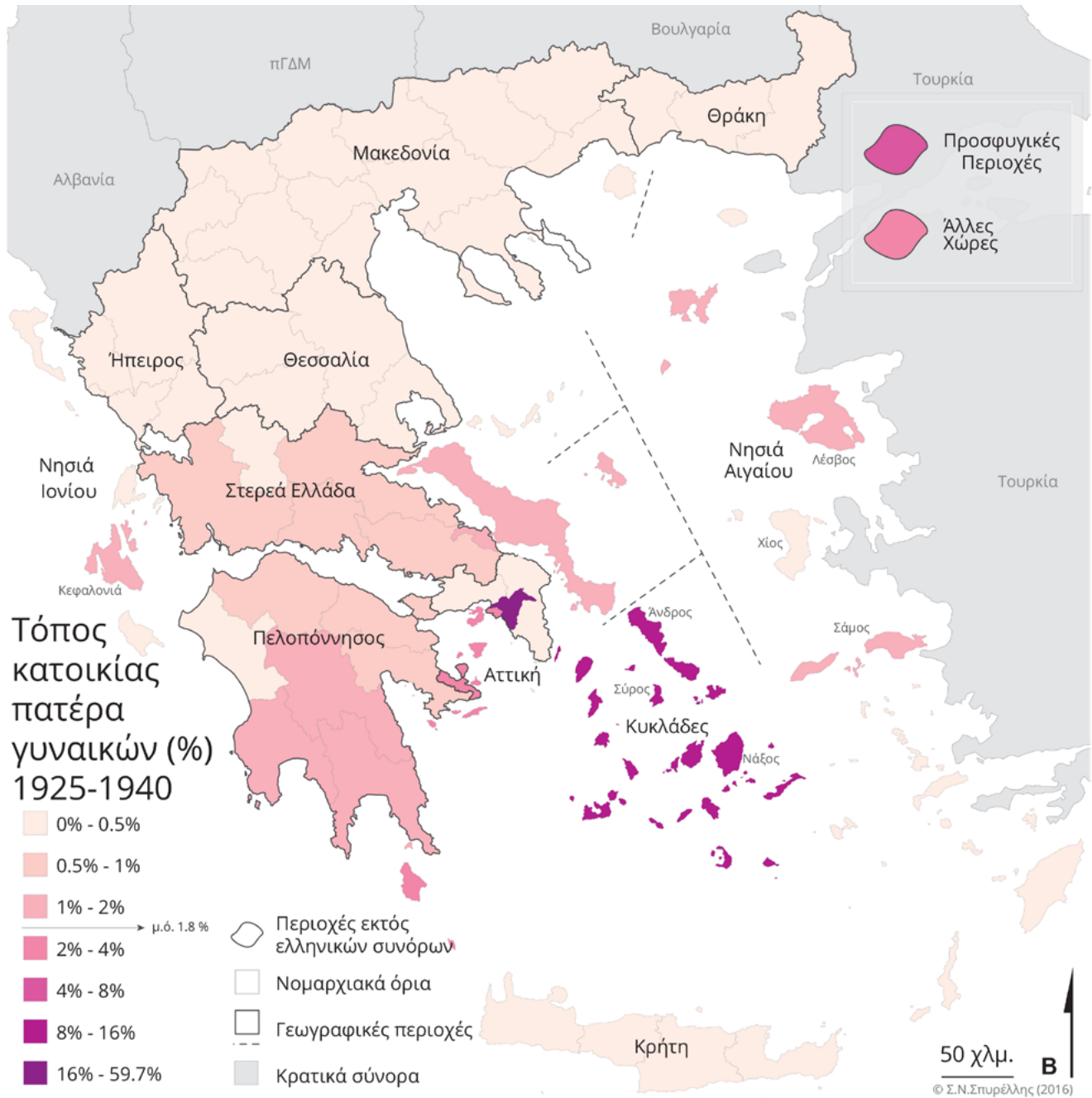
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 18 Τόπος κατοικίας του πατέρα του άντρα, Γάμοι 1941- 1960

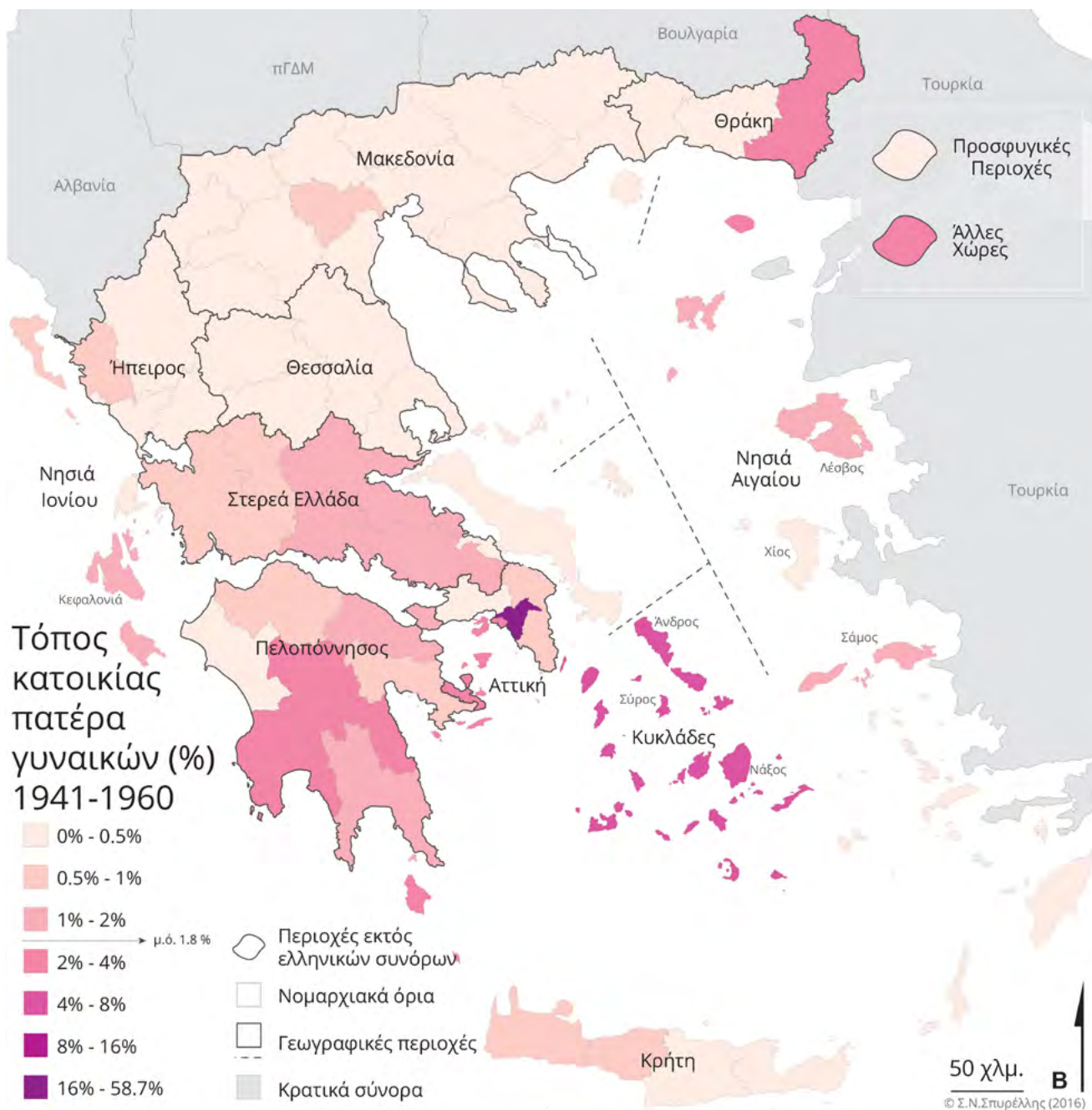
Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 19 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης, 1925- 1940

Πηγή: Δηξαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

Χάρτης 20 Τόπος κατοικίας του πατέρα της νύφης, 1941- 1960

Πηγή: Ληξιαρχικές πράξεις γάμου Δήμου Αθηναίων

2.3 Σύνοψη

Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, την περίοδο 1900-1960, διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τον εθνικό μέσο όρο σε αρκετούς τομείς που αφορούν τη δημογραφία αλλά και το πολιτιστικό επίπεδο. Σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων της Αθήνας, αυτός αυξανόταν διαρκώς και κατακτούσε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό τόσο στον αστικό πληθυσμό όλης της χώρας όσο και στον συνολικό πληθυσμό της. Επιπλέον από πόλη υπεροχής των ανδρών μετατράπηκε σε πόλη υπεροχής των γυναικών, λόγω των αλλαγών στα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Η άλλη σοβαρή επίπτωση αυτών των αλλαγών ήταν η μείωση του ποσοστού των παιδιών και των νέων κάτω των δέκα πέντε ετών στον αθηναϊκό πληθυσμό, σχεδόν αποκλειστικά λόγω της αύξησης των μεταναστών. Οι περιοχές που τροφοδοτούσαν την πρωτεύουσα με μετανάστες διατηρήθηκαν σχεδόν οι ίδιες πάνω από έναν αιώνα, από το δεύτερο μισό του 19ου έως το 1960, με μικρές μεταβολές ανάμεσα στους διάφορους νομούς της Πελοποννήσου, που εναλλάσσονταν διεκδικώντας την πρωτιά στην περιφέρειά τους, και τα νησιά των Κυκλάδων που πάλευαν ποιο θα ερημωθεί πιο γρήγορα.

Στην πρωτεύουσα υπήρχαν βεβαίως και ξένοι πολίτες, αλλά τόσο λίγοι, που σίγουρα μέχρι το 1960 ήταν γνωστοί με το όνομά τους στη γειτονιά που έμεναν. Αν και τα δημοσιευμένα στοιχεία των απογραφών δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε την εξέλιξή τους από τη δεκαετία του 1930 έως τη δεκαετία του 1960, είναι μάλλον σίγουρο ότι το ποσοστό των ξένων μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο αυξήθηκε, χωρίς όμως ακόμα να χρωματίσει την Αθήνα με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η μεγάλη διαφορά, ωστόσο, σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, που επικύρωνε την υπεροχή της πρωτεύουσας ως χώρου πολιτισμού και ελευθερίας ήταν η Αθηναία που ήξερε να γράφει και να διαβάζει.

